

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

**ABBÂSÎLERİN İLK DÖNEMİNDE
İKTİDAR MÜCADELELERİ(750-833)**

FATİMA BETİMEN

YÜKSEK LİSANS

**DANIŞMAN:
DOÇ. DR. MUSTAFA AKKUŞ**

KONYA-2022

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI**

**ABBÂSÎLERİN İLK DÖNEMİNDE
İKTİDAR MÜCADELELERİ(750-833)**

FATİMA BETİMEN

YÜKSEK LİSANS

**DANIŞMAN:
DOÇ. DR. MUSTAFA AKKUŞ**

KONYA-2022

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Fatıma Betimen		
	Numarası	18810501010		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı/Tarih Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora		
Tez Danışmanı	Doç. Dr. Mustafa Akkuş			
Tezin Adı	Abbâsîlerin İlk Döneminde İktidar Mücadeleleri(750-833)			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Fatıma BETİMEN

Öğrencinin	Adı Soyadı	Fatıma Betimen		
	Numarası	18810501010		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih Anabilim Dalı/Tarih Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Mustafa Akkuş		
Tezin Adı	Abbâsîlerin İlk Döneminde İktidar Mücadeleleri(750-833)			

ÖZET

İslam tarihinde aydınlanmayı bekleyen pek çok mesele vardır. Kanaatimizce bu meselelerden biri de Abbâsîlerin ilk döneminde yaşanan iktidar mücadeleleri olmuştur. Nitekim Abbâsî Devleti'nin kuruluş sürecinde ilk olarak mevcut Emevî taraftarlığı yok edilmeye çalışılmış, Emevî yanlılığının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Ümeyyeoğulları soyundan gelen veya Emevî taraftarları tasfiye edilmiştir. Bu sayede Abbâsî Devleti'nin temelleri atılmıştır. Arap kültüründe süre gelen Arap asabiyet anlayışı cahiliye döneminden Abbâsîlerin ilk dönemine kadar etkisini sürdürmüştür. İlk dönem halifelerinin seçiminde ve yapılan siyasi uygulamalarda bunun izleri görülmektedir. Çalışmada Ebü'l-Abbas döneminden Mu'tasım dönemine kadar ki süreçte iktidar ve güç elde etme amacıyla ortaya faaliyetler incelenmiştir. Bu sebeple tezimizin adı "Abbâsîlerin İlk Döneminde İktidar Mücadeleleri(750-833)" olmuştur. Abbâsîlerin ilk döneminde siyasi olayların gelişimini anlayabilmek için gücünü artırmak isteyen oluşumlar ele alınmıştır. Abbâsîlerin ilk döneminde devletin kuruluş sürecinde birçok iktidar heveslisi kimselerin bakış açılarını ve mücadelelerini inceleme amaçlanmıştır. Kardeşler arasındaki iktidar elde etme yarışları, devlet içinde etkin bir şekilde gücü hissedilen devlet adamları, ortaya çıkan isyanlarda büyük bir güç etme yarışının olduğu vurgulanmıştır. Yeri geldiğinde saray kadınlarının bile iktidara müdahale eder hale geldiğinin üzerinde durulmuştur. Yeni bir devletin inşası sürecinde ilk dönem halifelerinin bir yandan otorite sağlama çabası yaşarken diğer yandan çevresindekilerin tesirinde kaldığına işaret edilmiştir. Bu bağlamda çalışma Abbasîlerin 750-833 yılları arasında yönetimde etkili olan otoritelerin ve güç elde etme amacı taşıyan faaliyetlerin incelenmesi açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Abbâsîler, Ebü'l-Abbas, Mu'tasım.

Author's	Name and Surname	Fatıma Betimen		
	Student Number	18810501010		
	Department	History Department / History Department		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
Supervisor	Assoc. Prof. Dr. Mustafa Akkuş			
Title of the Thesis/Dissertation	Power Struggles in the First Period of the Abbâsîds			

ABSTRACT

There are many issues waiting to be enlightened in the Islamic history. In our opinion, one of these issues was the power struggles in the first period of the Abbasids. As a matter of fact, in the establishment process of the Abbasid State, the existing Umayyad supporters were tried to be destroyed first. Those descended from the Umayyids and supporters of the Umayyads were largely cleansed. In this way, the Abbasids strengthened the foundations of a new state. The understanding of Arab asabiyyah, which continued in Arab culture, continued its influence from the period of ignorance to the first period of the Abbasids. The traces of this can be seen in the election of the first period caliphs and in the political practices. In the period from the period of Abu'l-Abbas (750-754) of the Abbasid State to the period of Mu'tasim (833-842), the struggle for power and some rebellions for the caliphate emerged with the aim of gaining power and power. For this reason, the name of our thesis is "Power Struggles in the First Period of the Abbasids (750-833)" in relation to the historical characters who pursue power and power. It was thought that this issue should be examined in order to understand the development of political events in the first period of the Abbasids. With this study, it is aimed to examine the perspectives and struggles of many power-seeking people during the establishment of the state in the first period of the Abbasids. It has been pointed out that there is a great race for power among the brothers, statesmen whose power is felt effectively within the state, and in the rebellions that have arisen. It was emphasized that even the women of the palace became interfering with the power when appropriate. It has been pointed out that during the construction of a new state, the first period caliphs were under the influence of those around them, while they were trying to establish authority. In this context, the study is important in terms of examining the authorities that were effective in the administration of the Abbasids between the years 750-833 and the activities aimed at gaining power.

Keywords: Abbâsîds, Abu'l-Abbas, Mu'tasim

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR LİSTESİ	vi
ÖN SÖZ	vii
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Amacı ve Önemi	1
2. Araştırmanın Kapsamı ve Metodu	1
3. Kaynaklar	2
4. Araştırmalar.....	8

I. BÖLÜM

HALİFE SEÇİMİ VE VELİAHT TAYİNİNDE İKTİDAR MÜCADELESİ

1. Asabiyet Anlayışının Abbâsî İktidarına Etkisi.....	11
2. Halifelerin İktidar Mücadelesi	13
2.1. Ebü'l-Abbâs'ın Asabiyet Anlayışıyla Halife Seçilmesi	13
2.2. Devletin Gerçek Kurucusu Ebû Ca'fer'in Halife Seçilmesi.....	16
2.3. Mehdî'nin Halife Seçilmesi ve Hâdî ile Hârûnürreşîd'i Veliht Tayini 18	
2.4. Veliht Tayininde Anne Hayzürân Faktörü	22
2.5. Emîn-Me'mûn ve Kasım'ın Veliht Tayini	25
2.6. Emîn'in Veliht Tayininde Kabile Asabiyetinin Rolü	26

II. BÖLÜM

ARAP-FARS UNSURUNUN ÇATIŞMASI

1. Arap Asabiyetine Karşı Şuûbiyye Hareketi	30
2. Ebû Müslim-i Horasânî'nin Tasfiyesi ve Neden Olduğu İsyenlar	31
2.1. Sinbad İsyanı	33
2.2. Mukanna' el-Horasânî İsyanı	33
2.3. Babek İsyanı	34
3. Abbasî İktidarında Bermekî Hâkimiyeti	35
3.1. Hâlid b. Bermek.....	35
3.2. Yahyâ b. Hâlid.....	36
3.3. Bermeki Torunu Fazl ve Cafer Otoritesi	37
3.4. Bermekîlerin Tasfiye Kararı.....	38

3.5.	Alî b. Îsâ b. Mâhân ve Bermekî Rekabeti	39
4.	Emîn-Me'mûn Örneğinde Arap-Fars Çatışması	40
4.1.	Arap-Fars Mücadelesi	40
4.2.	Arap Unsurun Temsilcisi Vezir Fazl b. Rebî'	42
4.3.	Emîn'in Halife Seçilmesi	43
4.4.	Me'mûn'un Velihtlıktan Azli ve Musa'nın Velihtlığı	46
4.5.	Me'mûn'un İktidar Zaferi.....	48
4.6.	Me'mûn'a Horasan Desteği.....	53
4.7.	Fars Unsurun Temsilcisi Fazl b. Sehl.....	54
4.8.	Me'mûn'un Şia'dan Destek Arayışı	57

III. BÖLÜM

ARAP İSYANLARIYLA MÜCADELE

1.	Abbâsîlerin Emevîleri Tasfiyesi.....	60
2.	Arap İsyânları.....	64
2.1.	Habib b. Mürre'nin İsyânı	64
2.2.	Haşim b. Yezid İsyânı	65
2.3.	Muhammed Ziyâd ve Ebü'l-Verd İsyânı.....	66
2.4.	İshak b. Müslim el-Ukaylî İsyânı	67
2.5.	Eban b. Muaviye'nin İsyânı	67
2.6.	Dihye b. Mus'ab'ın İsyânı.....	68
2.7.	Nizârî ve Yemânî Arap Kabilelerinin İsyânı.....	68
3.	Abdullah b. Ali'nin İktidar Mücadelesi	68
4.	Mısır İsyânları	71
	SONUÇ.....	73
	KAYNAKÇA	76
	EKLER.....	86

KISALTMALAR LİSTESİ

- b. Bin, İbn
bkz. Bakınız
C. Cilt
Çev. Çeviri
DİA. Diyanet İslam Ansiklopedisi
Edt. Editör
H. Hicri
Haz. Hazırlayan
M. Miladi
Nşr. Neşreden
Ö. Ölümü
s. Sayfa
ss. Sayfa Sayısı
TDV. Türkiye Diyanet Vakfı
Trs. Tarihsiz
Thk. Tahkik
Vol. Volume
Yay. Yayınları

ÖN SÖZ

Güç ve iktidar tutkusu, insan nefisini ele geçiren önemli bir duygudur. Nihayetinde bir insan olan halifeler ve iktidarda daha çok etkili olabilmek için nüfuzunu artırmak isteyen yöneticiler ve yönetici adayları bu tutkunun peşinden gitmiştir. Abbâsîlerin ilk dönemini incelediğimiz çalışmamızda devlet idaresinde güç elde etme mücadelelerinden bahsedilmiştir.

Abbâsîlerin kuruluş sürecinde halifeler devletin teşekkülü için yeni adımlar atmıştır. Bu süreçte idari otorite sağlamak adına önemli faaliyetler yürütülmüştür. İsyânların önü kesilmiş, beş yüz yılı aşan bir medeniyetin temelleri atılmıştır. İktidar ve gücün peşinde koşan insanlığın bir numunesi olarak bu dönemi olabildiğince detaylı ele almaya gayret gösterdik. Çalışma, Abbâsîler alanında yazılan çalışmalara ek küçük de olsa yeni bir yorum getirme çabası taşımaktadır.

Abbasi Devleti'nin ilk döneminde yaşanan hadiseler daha detaylı incelenmeye muhtaçtır. Tezin temel çıkış noktası bu dönemde güç ve otoritesini artırmak isteyen bütün faaliyetleri ele almaktır. Tezin kapsamı ilk Abbâsî halifesi Ebü'l-Abbâs(750-754) döneminden Mutasım(833-842) dönemine kadar olan geniş bir zaman dilimidir.

Abbâsîlerin ilk döneminde iktidar mücadeleleri ile ilgili konulara toplam üç bölümde değinilmiştir. Tezimizin birinci bölümünde halife seçiminde ve veliaht tayininde yaşanan iktidar mücadeleleri anlatılmıştır. İlk olarak cahiliye döneminden beri varlığı devam eden asabiyet anlayışının Abbâsî Devleti'ndeki etkilerinden bahsedilmiştir. Bir Arap ırkçılığına benzer özellikler gösteren asabiyet anlayışının etkisiyle devletin ilk halifesi olarak Ebü'l-Abbas belirlenmiştir. Ebû Ca'fer devlet yönetiminde daha liyakatli olmasına rağmen soyu mevâlî olan cariyeye bir anneye dayandığı için ilk halife olamamıştır. İktidar için ikinci planda kalmış, ancak Ebü'l-Abbas'dan sonra liderliğe geçebilmiştir. Bu bölümde Ebü'l-Abbas döneminde Emevî soyuna mensup kimselerin yok edilmesinden bahsedilmiştir. Mehdî'nin halife seçilmesinde nelerin etkili olduğu anlatılmıştır. Mehdî'nin Hâdî ile Hârûnürreşîd'i veliaht tayin etmesinde etkili olan unsurlara değinilmiştir. Saray kadınlarından Hayzürân'ın veliaht tayinindeki rolleri anlatılmıştır. Hârûnürreşîd'in Emîn-Me'mûn

ve Kasım'ı veliaht tayin ederek olası iktidar mücadelesini engelleme çabası vurgulanmıştır. Emîn'in ilk veliaht seçilmesinde kabile asabiyetinin önemine değinilmiştir.

Tezin ikinci bölümünde Arap-Fars unsurun çatışması ele alınmıştır. Arap asabiyet anlayışına karşı Şuûbiyye hareketinin ortaya çıkışından bahsedilmiştir. Ebû Müslim-i Horasânî'nin tasfiye edilmesi ve bu nedenle ortaya çıkan isyanlar anlatılmıştır. Sinbad isyanı, Mukanna' el-Horasânî isyanı, Babek isyanı ele alınmıştır. İlk dönem halifeleri üzerinde etkili olan devlet adamları, Bermekîlerin devlet yönetimindeki gücü incelenmiştir. Devlet içinde Bermekî ailesinden Hâlid b. Bermek, Yahyâ b. Hâlid ile Bermekî torunları Fazl ve Cafer'in otoritesinden bahsedilmiştir. Hârûnürreşîd'in ani bir kararla Bermekîleri tasfiye kararının nedenleri ele alınmıştır. Alî b. Îsâ b. Mâhân ve Bermekî rekabetine değinilmiştir. Emîn-Me'mûn örneğinde Arap-Fars çatışması incelenmiştir. Devletin kuruluşundan beri var olan Arap-Fars mücadelesi ele alınmıştır. Arap unsurun temsilcisi vezir Fazl b. Rebî'in Emîn'e olan desteğinden bahsedilmiştir. Emîn'in halife seçilmesi, Me'mûn'un veliahtlıktan azli ve Musa'nın veliahtlığına değinilmiştir. Me'mûn'un iktidar zaferi, Me'mûn'a Horasan desteğine vurgu yapılmıştır. Fars unsurun temsilcisi Fazl b. Sehl'in iktidardaki etkinliği ele alınmıştır. Me'mûn'un şıadan destek arayışı incelenmiştir.

Üçüncü bölümde ise iktidarın Arap isyanlarıyla mücadelesi ele alınmıştır. İlk dönemde halifeye karşı ve iktidarı ele geçirme amacı taşıyan isyanlara kısa da olsa değinmeye çalışılmıştır. Arap isyanları; Habib b. Mürre'nin isyanı, Haşim b. Yezid'in isyanı, Muhammed Ziyâd ve Ebü'l-Verd isyanı, İshak b. Müslim el-Ukaylî isyanı, Eban b. Muaviye'nin isyanı, Dihye b. Mus'ab'ın isyanı, Nizârî ve Yemânî Arap kabilelerinin isyanı, Abdullah b. Ali'nin iktidar mücadelesi ve Mısır isyanları incelenmiştir. Abbâsîlerin Emevî tasfiyesi ele alınmıştır.

Yüksek lisans tezinin yazımında bilgi ve tecrübesiyle rehberlik eden kıymetli hocam Doç. Dr. Mustafa Akkuş'a teşekkürü bir borç bilirim. Öğrenciliğim boyunca üzerimizden emeklerini esirgemeyen sayın hocalarım Prof. Dr. Ayşe DUDU

KUŞÇU'ya ve Prof. Dr. Bekir BİÇER'e derin saygılarımı ve şükranlarımı sunarım. Yılmaz ALTUNSOY'a teşekkür ederim.

Ayrıca beni bugünlere getiren, eğitim ve iş hayatım boyunca desteklerini bir an olsun esirgemeyen ailem, Annem Keziban BETİMEN'e, Babam Mevlüt BETİMEN'e, kardeşlerim Furkan BETİMEN ve Yasin BETİMEN'e destekleri için teşekkürlerimi sunarım.

GİRİŞ

1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

“Abbâsîlerin İlk Döneminde İktidar Mücadeleleri” adlı tezimizde Abbâsîler döneminde iktidara etki eden unsurları ele aldık. Genel olarak çalışmamızda Ebü'l-Abbas (750-754) döneminden Mu'tasım (833-842) dönemine kadar olan süreçte halifelerin üzerinde ve yönetimde etkili olan unsurlar incelenmiştir. Bu unsurlar kimi zaman bir vezir kimi zaman bir veliaht ya da bir veliaht annesi olmuştur. Amacımız iktidara etki eden unsurları farklı açılardan ele almaktır.

Abbâsîlerin ilk dönemi tarihçiler ve araştırmacılar tarafından ele alınmış, çeşitli incelemelere konu olmuştur. Çalışmamız Abbâsîlerin ilk dönemine ışık tutmayı amaçlamaktadır. Çalışmada ilk dönem halifeleri ve iktidar üzerinde Abbâsî hanedan ailesinin tesirlerine değinilmiştir. Halifelerin çevresindeki devlet adamlarının etkinliği ele alınmıştır. İktidar elde etme amacı taşıyan belli başlı isyanlar ele alınmıştır. Nitekim Abbâsîlerin ilk döneminde üzerinde incelenmeye muhtaç birçok konu bulunmaktadır. Tezimizin önemi, Abbâsîlerin ilk döneminde iktidar mücadeleleri Arap unsurun, Fars unsurun devlet içindeki etkinliklerinin ele alınmasıdır. Halifeyi etkisi altına alan hanedan ailesi ve devlet adamları gibi unsurların otoritesine vurgu yapılmasıdır.

2. Araştırmanın Kapsamı ve Metodu

Araştırmamızda konuya bütüncül bir yaklaşım sergilenmiştir. Bir yüksek lisans tezi olduğu için kapsamı sınırlı tutulmuştur. İlk Abbasî tarihinde otorite ve gücü artırma potansiyeli olan oluşumlar ele alınmıştır. Çalışmanın kapsamı Arap unsurun, Fars unsurun ve Türk unsurların iktidardaki etkinliği ile sınırlı tutulmuştur. Türk unsurun etkinliği daha kapsamlı bir çalışma gerektirdiğinden çok kısa ele alınmıştır. Arap ve Fars unsurun iktidar savaşları daha detaylı incelenmiştir. Arap asabiyet anlayışı ve buna karşı ortaya çıkan Şuûbiyye hareketinin üzerinde durulmuştur. Abbâsîlerin ilk döneminde otoriteyi sağlamak için uygulanan politikalarından bahsedilmiştir. Velihtların iktidar mücadeleleri ele alınmıştır. Devlet adamları ve saray kadınlarının veliaht tayinine müdahaleleri anlatılmıştır. Devlet adamlarının yönetimdeki otoriteleri detaylı incelenmiştir Halife seçimi ve

veliaht olma mücadeleleri ele alınmıştır. İktidarda asabiyet anlayışının etkinliğine değinilmiştir. Arap-Fars unsurunun çatışmasının olduğu süreçte asabiyet anlayışına karşı gelişen Şuûbiyye hareketi değerlendirilmiştir. İktidarda büyük otoritesi hissedilen Ebû Müslim-i Horasânî'nin tasfiye edilmesi ve bu nedenle ortaya çıkan isyanlar incelenmiştir. İktidarda Bermekî hâkimiyetine vurgu yapılmıştır. Emîn-Me'mûn örneğinde Arap-Fars çatışması işlenmiştir. İktidarın Arap isyanlarıyla mücadelesi, Emevîleri tasfiyesi, Abdullah b. Ali'nin iktidar mücadelesi ve Mısır isyanları ele alınmıştır.

Araştırmamızın metodunu sırasıyla tarama, tasnif, tahlil, tenkit ve terkiib ihtiva etmiştir. Tarama esnasında öncelikle kaynaklar, dolaylı kaynaklar ve başucu niteliğindeki araştırma eserler literatür dahilinde taranmış, tespit edilerek listelenmiştir. Tasnif kısmında ise kaynaklar ve araştırma eserleri dönemlerine ve ilgili oldukları konuya göre sınıflandırılmıştır. Tahlil aşamasında ise eserlerde geçen olayların ele alınış biçimi ve yazarın konuya hangi amaçla yaklaştığı değerlendirilerek gereken tespitler yapılmıştır. Tenkit sırasında rivayetler içinde meydana gelen çelişkiler, dönemin siyasî ve politik havası bağlamında düşünülerek incelemeye tabî tutulmuştur. Terkiib esnasında ise gerekli karşılaştırmalar yapılarak elde edilen bilgiler özgün bir şekilde araştırmaya dâhil edilmiştir.

3. Kaynaklar

Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk

Taberî, tarihçi, müfessir, fakih ve muhaddisdir. Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk adlı eseriyle meşhur olmuştur. Telif ve tasnif ettiği eserlerle kıraat, tefsir, meânî, hadis, fıkıh ve tarih alanlarında büyük bir otorite haline gelmiştir.¹ Onun Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk ya da Tarih adlı eseri tezimin en temel kaynaklarından biri olmuştur. Eser tezimizin başucu kaynağı olmuştur. Taberî, Abbâsîlerin ilk dönemleriyle ilgili çok önemli veriler sunmuştur. Bu kaynaktan tezimizin hemen her yerinde istifade edilmiştir. Nitekim eserde iktidar elde etme amacı taşıyan isyanlar,

¹ Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *DİA*, TDV Yayınları, C. 39, İstanbul, 2010, ss. 314-318.

halifelerin iktidar mücadeleleri, veliaht savaşları gibi konularda detaylı yararlanılmıştır.²

El-Kâmil Fi't-Târîh

İbnü'l-Esîr, 4 Cemâziyelevvel 555'te/12 Mayıs 1160'ta Cizre'de doğmuştur. Bu sebeple Cezerî nisbesiyle, babasının Esîrüddin lakabını taşımasından dolayı da İbnü'l-Esîr künyesiyle anılmıştır. El-Kâmil Fi't-Târîh adlı eseriyle haklı bir şöhrete kavuşan İbnü'l-Esîr hadiste hâfızlık derecesine ulaşmış, usûl-i hadis, siyer, edebiyat, ensâb ve eyyâmü'l-Arab'da da üstat sayılmıştır. Onun evi her zaman âlim ve ediplerle dolup taşmıştır. O, hâfızası çok kuvvetli, zeki ve mütevazı bir insandır. İbnü'l-Esîr rivayetleri değerlendirirken ihtiyatlı davranmasıyla tanınmıştır. O, haberleri tahlil ve tenkit süzgecinden geçirdikten sonra kullanmasıyla ve yalnız güvenilir kaynaklara başvurmasıyla tanınmıştır. Bir tarihçi sıfatıyla geçmişe ait bilgilerden, örnek hadise ve tecrübelerden faydalanılması gerektiğini savunmuştur. O, tarihin iyi ve kötü yönleriyle tekerrürden ibaret olduğunu, dolayısıyla insanların ondan ibret alarak kendilerine yön vermelerini tavsiye etmiştir. El-Kâmil Fi't-Târîh, İbnü'l-Esîr'e Ortaçağ'ın en büyük ve en güvenilir tarihçilerinden biri olma vasfını kazandırmıştır. Eser umumi bir tarih kitabı olup ilk defa Carl Johan Tornberg tarafından yayımlanmıştır. Daha sonra çeşitli baskıları yapılmış ve Türkçe'ye çevrilmiştir.³ El-Kâmil Fi't-Târîh'te 302/915 yılına kadarki olaylar Taberî'nin Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk esas alınarak yazılmıştır. İbnü'l-Esîr kitabı bu eserdeki senetleri ve zayıf rivayetleri çıkarmak, gerekli açıklama eklemelerle tamamlamıştır. El-Kâmil Fi't-Târîh, Türk tarihi, özellikle Abbâsî Tarihi için ilk akla gelen eserlerdendir. Nitekim müellifin yaşadığı bölgenin yarım asırlık tarihi için birinci elden kaynak teşkil etmesidir.⁴ El-Kâmil Fi't-Târîh, Abbasilere dair temel kaynaklardan birisidir. Tezimizde üç bölümünde de büyük yarar sağlamıştır. Eserde tezimizle alakalı Abbâsîlerin ilk dönemlerini anlatan hemen herşeyi bulmak

² Taberî, *Târîhu'l-Ümem Ve'l-Mülûk*, Thk. M. Ebûl Fazl, C. 5-7-8, Beyrut, Tarihsiz.

³ Özaydın, "İbnü'l-Esîr, İzzeddin", *DİA*, TDV Yayınları, C. 21, İstanbul, 2000, ss. 26-27.

⁴ Özaydın, "El-Kâmil", *DİA*, TDV Yayınları, C. 24, İstanbul, 2001, ss. 281-283.

mümkündür. Eserde halifelerin üzerinde etkili olan unsurlar, devlete karşı ortaya çıkan isyanlar detaylı ele alınmıştır.⁵

El Bidâye ve'n-Nihâye

İbn Kesîr öğrenimini tamamladıktan sonra hatip, müderris, kıraat âlimi, müftü ve mahkeme heyeti üyesi olarak çeşitli görevlerde bulunmuştur. İbn Kesîr'in büyük tarihçiler arasında yer almasını sağlayan eser, başlangıçtan 767/1365-66 yılına kadar gelen olayları kronolojik sırayla anlatan on dört ciltlik umumi bir İslâm tarihidir. Tamamı basılan ve bazı bölümleri çeşitli başlıklar altında ayrıca neşredilen eser Mehmet Keskin tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. İbn Kesîr'in El Bidâye ve'n-Nihâye'si Abbâsîlerin ilk dönemi için en temel kaynaklardan birisidir. Eserde neredeyse her konuda iktidar hevesi olan kimseler hakkında bilgi verilmiştir. Halifelerin iktidar mücadelesi anlatılmıştır. Veliyaht tayinleri ele alınmıştır. İktidar amacı taşıyan isyanlar ele alınmıştır.⁶

El-İmâme ve's-Siyâse

İbn Kuteybe, dil, edebiyat, Kur'an ilimleri, hadis ve tarih sahalarındaki eserleriyle tanınan âlimdir. İbn Kuteybe, tarih alanında El-İmâme ve's-Siyâse ile meşhur olmuştur. İbn Kuteybe hayatının büyük bir kısmını Abbâsîlerin en parlak döneminde Bağdat'ta geçirmiştir.⁷ El-İmâme ve's-Siyâse, Abbâsîlerin ilk dönemi için önemli kaynaklardan biri olmuştur. Eserde Abbâsî ihtilâli, Ebü'l-Abbas es-Seffâh'tan başlayarak Ebü Ca'fer el-Mansûr, Mehdî, Hârûnürreşid ve Me'mûn dönemleri detaylı anlatılmıştır. Eserde İlk Abbâsî halifesi Ebü'l-Abbas es-Seffâh'ın, Seffâh ve Ebü'l-Abbas şeklinde iki ayrı şahıs gibi anlatılması dikkati çeken en önemli yanlışlardan biridir. Eser diğer kaynaklardaki rivayetlerden farklı ve geniş bilgiler ihtiva etmiştir. Eserde halifelerin iktidara geliş süreçleri varsa bu konu etrafındaki siyasî ve askerî mücadeleler detaylı anlatılmıştır.⁸

⁵ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, C.5, Dârul Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.

⁶ İbn Kesîr, *El Bidâye Ve'n-Nihâye*, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, C. 10-12, İstanbul, 1995; Özeydin, "İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ", *DİA*, TDV Yayınları, C. 20, İstanbul, 1999, ss. 132-134; Özeydin, "El-Bidâye ve'n-Nihâye", *DİA*, TDV Yayınları, C. 6, İstanbul, 1992, ss. 131-132.

⁷ Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *DİA*, TDV Yayınları, C. 20, İstanbul, 1999, ss. 145-149.

⁸ Avni İlhan, "El-İmâme ve's-Siyâse", *DİA*, TDV Yayınları, C. 22, İstanbul, 2000, ss. 200-201; İbn Kuteybe, *El-İmâme ve's-Siyâse*, (Çev. Cemalettin Saylık), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.

El-Ahbâru't-Tivâl

Dineverî hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. İbnü'n-Nedîm'in kaydettiğine göre Dîneverli 3/9 yüzyılın başlarında bu tarihî şehirde doğduğu tahmin edilmektedir.⁹ El-Ahbâru't-Tivâl kendi dönemi için gerçekten önemli bir eser olmuştur. Eserde olaylar anlatılırken kesinlikle mezhep taassubu yapılmamıştır. Eserde İran tarihiyle ilgili çeşitli rivayetler yer aldığından eser oldukça kapsamlı ve ciddi bir kaynak niteliğindedir.¹⁰ El-Ahbâru't-Tivâl Abbâsî propagandasını anlatması açısından önemlidir. Eserde Ebû Müslim'in ihtilâli uzunca anlatılmıştır. Abbâsîlerin Mu'tasım'ın hilâfetinin sonuna kadar olan yaklaşık doksan yıllık dönemi, Mansûr'un halife oluşu, Ebû Müslim'in öldürülmesi, Bağdat'ın kuruluşu detaylı aktarılmıştır. Eser Me'mûn ve Emîn arasındaki mücadelesi, Mu'tasım devrinde Bâbek ve Afşin'in isyanlarını anlatması açısından önemlidir.¹¹

Halîfe b. Hayyât Târîhî

Halîfe b. Hayyât ile ilgili bilgiler sınırlıdır. O, hadis hâfızı, tarihçi ve ensâb âlimidir. Halîfe b. Hayyât, Târîh adlı eserinde 232/846-47 yılına kadar yaşanan tarihi hadiseleri anlatmıştır. Abbâsîler döneminde Mekke, Medine ve Horasan'daki Hâricî hareketleri ile ilgili veriler sunduğundan tezimiz için büyük öneme sahiptir.¹²

Târîhu'l-Ya'kûbî

Yakûbî'nin, tarihçi, coğrafyacı ve seyyahıdır. Yakûbî'nin en çok tanınan eseri Târîhu'l-Ya'kûbî'dir. Eser İslâm tarih yazıcılığının ilk örneklerinden biridir. Eser Abbâsîlerin ilk döneminde kullanılan en önemli eserlerden birisidir. Halifelerin seçiminde veliaht tayinlerinde ve iktidara karşı ortaya çıkan isyanlarda faydalanılmıştır.¹³

⁹ Muhammed Hamîdullah, "Dîneverî, Ebû Hanîfe", *DİA*, TDV Yayınları, C. 9, İstanbul, 1994, ss. 356-358.

¹⁰ Ethem Ruhi Fığlalı, "El-Ahbârü't-Tivâl", *DİA*, TDV Yayınları, C. 1, İstanbul, 1988, ss. 493-494.

¹¹ Dineverî, *Ahbâru't-Tivâl*, (Çev. Zekeriya Akman-Hüseyin Siyabend Aytemür), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.

¹² Fayda, "Halîfe b. Hayyât", *DİA*, TDV Yayınları, C. 15, İstanbul, 1997, ss. 301-303; Halîfe b. Hayyât, *Tarih-i Halife b. Hayyat*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Bizim Büro Basımevi, Ankara 2001.

¹³ Yakûbî, *Târîhu'l-Yakubî*, Dâru Sadir, C. 2, Beyrut, Tarihsiz.

Ensâbü'l-Eşraf

Belâzürî'nin Ensâbü'l-Eşraf'ı, günümüze gelebilen önemli eserlerden biridir. Abbâsîlerin ilk dönemleri için önemli bir kaynak olan bu eser tabakat, ensâb ve ahbâr üslûplarının birleştirilmesi suretiyle kaleme alınmıştır. Belâzürî kaynaklar da künyesi Ebü'l-Abbas, Ebû Ca'fer ve Ebü'l-Hasan şeklinde geçmektedir. Onunla ilgili bilgilerin büyük bir kısmı Abbâsî halifeleri ve vezirleriyle olan münasebetleriyle ilgilidir. O, Mütevekkil döneminde yapılan ilmî ve edebî sohbetlere katılmış, on yıl halifenin nedimliğini yapmıştır.¹⁴ Belâzürî'nin Ensâbü'l-Eşraf'ı, Abbâsîler'in ilk dönemi için önemli bir kaynaktır. Çok detaylı olmamak üzere eser Ebü'l-Abbas ve Ebû Ca'fer'in halife seçilmesi ve bu dönemde yaşanan hadiseleri anlatması açısından tezimize yarar sağlamıştır.

Tarihi Güzide

Hamdullah Müstevfi Kazvinî'nin, İranlı tarihçi, coğrafyacı ve şairdir. O, Tarihi Güzide adlı eserini Vezir Gıyâseddin Muhammed'e takdim etmiştir.(730/1330) Eser, Farsça umumi bir tarih kitabı niteliğindedir. Eserde tezimizle alakalı halifelerin veliaht tayinlerinde etkili olan unsurlar detaylı anlatılmıştır. Yine halifelerin iktidarları döneminde yaşanan siyasi hadiseler işlenmiştir.¹⁵

El-İkdu'l-Ferîd

İbn Abdirrabbih, Endülüslü âlim ve şairdir. O; El-İkdu'l-Ferîd adlı eseriyle tanınmıştır. Eseri yazış amacını ve kendinden önceki eserlerden farkını anlattığı uzun mukaddimede kitaba “eşsiz gerdanlık” anlamında El-İkdu'l-Ferîd adını vermiştir. Eser kendinden öncekilerden yaptığı nakiller sayesinde ilk dönem İslâm tarihinin siyasî, içtimaî, iktisadî ve kültürel kaynaklarından biri olmuştur. Eser tarih, siyaset, edebiyat, ahlâk, mizah, nükte, fıkra, mûsiki ve eğlence gibi farklı konularda bilgiler vermiştir. Genel kültür ansiklopedisi ve bir antoloji özelliğine sahip olmuştur. Eser söz konusu nakilleri doğru, tam ve sağlıklı bir biçimde aktarması dolayısıyla

¹⁴ Mustafa Fayda, “Belâzürî”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1992, C. 5, ss. 392-393.

¹⁵ Abdülkerim Özaydın, “Hamdullah el-Müstevfi”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 15, İstanbul, 1997, ss. 454-455.

güvenilir bir kaynaktır. Ansiklopedik bir özelliğe sahiptir. Eser Mu'tasım dönemini detaylı anlatması dolayısıyla tezimiz için önemlidir.¹⁶

El-Muntazam Fî Târîhi'l Ümem Ve'l Mülûk

İbnü'l-Cevzî'nin, soyu Hz. Ebû Bekir'e dayanmaktadır. O, dedelerinden Ca'fer b. Abdullah el-Cevzî'ye nisbetle İbnü'l-Cevzî diye tanınmıştır. İbnü'l-Cevzî tarih, biyografi, hadis, tefsir ve akaid alanlarında eserler telif etmiştir. Çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. İbnü'l-Cevzî'nin tarih alanındaki geniş bilgisi birçok müellif tarafından vurgulanmıştır. El-Muntazam fî Târîhi'l Ümem ve'l Mülûk adlı eserine yazdığı mukaddimede tarihe bakışı ve tarih yazıcılığına dair görüşlerini net bir şekilde belirtmiştir. İnsanların çok yönlü merakını dikkate alarak el-Muntazam'ı telif ettiğini belirten İbnü'l-Cevzî'ye göre tarihin birçok faydası arasında iki nokta ön plana çıkmaktadır. Bunlardan biri ibret almak, diğeri tarih bilgisinin sağladığı psikolojik rahatlaktır. Kişi, tarihi incelemek suretiyle zaman içinde olup biten garip olaylar ve kaderin tecellileri hakkında bilgi edinerek teselli bulur. Umumi tarih, siyer, tabakat ve menâkıb gibi alanlarda kaleme aldığı eserler İbnü'l-Cevzî'nin tarihçi olarak ilgi duyduğu konular hakkında fikir vermektedir. İbnü'l-Cevzî, El-Muntazam fî Târîhi'l Ümem ve'l Mülûk'de sadece olayları veya sadece biyografileri değil her ikisini de yıllara göre ayrı başlıklar altında kaydetmek suretiyle iki metodu birleştirmiştir. Böylece tarih yazıcılığına bir yenilik getirmiştir. İbnü'l-Cevzî eserlerinde tarihî mirası geniş bir şekilde değerlendirdiği gibi kendi gözlemlerinden, belgelerden ve çağdaşı olan diğer şahıslardan da faydalanmıştır. Eser, tezimiz için Abbâsîlerin ilk döneminde ortaya çıkan isyanları anlatması açısından büyük öneme sahiptir.¹⁷

Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih

Makdisî tarih, coğrafya, dinler ve mezhepler tarihi, matematik, felsefe ve kelâma ilgi duyan çok yönlü bir âlimdir. Makdisî'nin tarihe bakış tarzı ve bunun temeli olan kelâmî görüşlerinin oluşmasında en önemli etken Mu'tezilî düşünce

¹⁶ Mustafa Muhammed Eş-Şek'a, "İbn Abdürabbih", *DİA*, TDV Yayınları, C. 19, İstanbul, 1999, ss. 281-283.

¹⁷ Yusuf Şevki Yavuz, Casim Avcı, "İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec", *DİA*, TDV Yayınları, C. 20, İstanbul, 1999, ss. 543-549.

sistemidir. Makdisî'nin İslâm tarihçiliği ve İslâm düşünce tarihindeki önemi genelde kelâmî, özelde Mu'tezilî görüşlerin bir tarih yaklaşımı olarak öne çıkmaktadır. Makdisî'nin günümüze ulaşan tek eseri Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih'tir.¹⁸ Tezimizle alakalı olarak eserde Abbâsîlerin ilk döneminde Emevilerin yok edilmesi ile ilgili hadiseler anlatılmıştır. Eserde Abbâsîlerin ilk dönemiyle ilgili çok detaylı bilgi yoktur. Hadiseler daha yüzeysel olarak ele alınmıştır.

Târîhu'l-hulefâ

Suyûtî, tefsir, hadis, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı âlimidir. Suyûtî'nin Târîhu'l-hulefâ adlı eserinde Hz. Ebû Bekir'den müellifin devrine kadar gelen halifelerin hayatı ve bunların dönemindeki olaylar kronolojik sırayla anlatılmıştır. Eser Hadî ve Me'mûn dönemlerindeki tarihi hadiseleri anlatması açısından tezimiz için büyük öneme sahiptir.¹⁹

Ahbâru'd-Devle el-Abbâsiyye

Ahbâru'd-Devle el-Abbâsiyye, Abdülaziz ed-Dûri ve Abdülcebbâr el-Muttalibî tarafından tahkik edilmiştir. Bu eser Abbâsî hareketine bir ön hazırlık oluşturması ve Emevilerin kabile mücadelelerinin önemini vurgulaması açısından tezimiz için önemlidir.²⁰

4. Araştırmalar

Abbâsîlerin ilk döneminde iktidar mücadeleleri hakkında yaptığımız kaynak araştırması sürecinde konuyla ilgili birçok araştırma eserine ulaşılmıştır. Ancak tezimizde ana kaynakları daha ziyade kullanmaya gayret gösterilmiştir. Çalışmamızın yazımı boyunca kimi araştırma eserinden muhtevasının zenginliği nedeniyle başucu kaynağı olarak istifade ederken kimi kaynaktan da yer yer faydalandık. Araştırmamızda Abbâsîlerin ilk dönemiyle ilgili Türkiye Diyanet Vakfının Diyanet İslam Ansiklopedisindeki birçok maddeden yararlanılmıştır. Nitekim halifelerle ilgili maddeler daha çok öne çıkmıştır. Özellikle Nahide

¹⁸ Süleyman Sayar, "Makdisî, Mutahhar b. Tâhir", *DİA*, TDV Yayınları, C. 27, Ankara, 2003 ss. 432-434.

¹⁹ Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, Thk. M. Muhyiddin Abdilhamid, 4. Baskı, Beyrut, 1989; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, Thk. M. Muhyiddîn Abdülhamîd, Katar, 1974; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, Thk. M. Muhyiddîn Abdülhamîd, Matbaatu's-Seade, Mısır, 1952.

²⁰ *Ahbâru'd-Devle el-Abbâsiyye*, Thk. Abdülaziz ed-Dûri-Abdülcebbâr el-Muttalibî, Beyrut, 1971.

BOZKURT ve Hakkı Dursun YILDIZ'ın ansiklopedi maddeleri çalışmamıza büyük yarar sağlamıştır. Bunun yanında birçok araştırmacının ansiklopedi maddesi de konumuzu aydınlatmıştır. Böylece ilk dönem halifeleri ve önemli devlet adamları hakkında detaylı bilgiler sunulmuştur.

Abbâsîlerin ilk döneminde ortaya çıkan isyanlarla ilgili Cem Zorlu'nun "*Abbâsîlere Yönelik Dini ve Siyasi İsyânlar*" adlı eserinden istifade edilmiştir.²¹ Carl Brockelmann'ın "*İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*" adlı eseri tezimiz için büyük öneme sahiptir.²² Hüseyin Algül'ün "*İslam Tarihi*" adlı eseri araştırmamızın geneli için büyük yarar sağlamıştır.²³ Adem Apak'ın "*Anahatlarıyla İslâm Tarihi*" eserinden hemen her yerde faydalanılmıştır. Yine Adem Apak'ın "*Kabile Asabiyeti ve Şuûbiyye Hareketi*" ile ilgili çalışmalarından yararlanılmıştır.²⁴ Nuri Ünlü'nün "*İslam Tarihi*" adlı eseri kullanılmıştır.²⁵ Yine Ragıp es-Sercanî'nin "*İslam Tarihi*" eserinden istifade edilmiştir.²⁶ Yılmaz Boyunağa'nın "*Tebliğinden Günümüze Kadar İslam Tarihi*" adlı eserinden faydalanılmıştır.²⁷ Araştırma eserler konu bütünlüğünün sağlanması ve kapsamın sınırlı tutulması açısından büyük yol gösterici olmuştur.

Kabile asabiyetiyle ilgili Murat Ergin'in "*Siyasi ve İtikadi Mezheplerin Doğuşunda Kabile Asabiyetinin Rolü*" adlı doktora tezinden istifade edilmiştir.²⁸ Emîn'in ve Me'mûn'un mücadelesi anlatılırken Hasan Hüseyin Güneş'in "*Abdullah Me'mûn ve Muhammed Emîn'in Hilafet Mücadelesi*" adlı makalesinden

²¹ Zorlu, Cem, *Abbâsîlere Yönelik Dini ve Siyasi İsyânlar*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001.

²² Brockelmann, Carl, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, Çev. Neşet Çağatay, C. 1, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1964.

²³ Algül, Hüseyin, *İslam Tarihi*, C. 3, Gonca Yayınevi, İstanbul, 1991; Algül, Hüseyin, *İslam Tarihi*, C. 3, Gonca Yayınevi, İstanbul, 1989-1987.

²⁴ Apak, Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, Ensar Yayınları, C.4, İstanbul, 2013; Apak, Adem, "Kabile Asabiyetinin Mahiyeti Üzerine Değerlendirmeler", *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.1, S. 1, İstanbul, 2017, ss. 76-91; Apak, Adem, "Şuûbiyye Hareketinin Tarih Arka Planı ve Tezâhürleri: Asabiyyeden Şuûbiyyeye", *İSTEM*, S. 12, 2008, ss. 17-51; Apak, Adem, "Şuûbiyye", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2010, C. 39, ss. 244-246.

²⁵ Nuri Ünlü, *Başlangıçtan Osmanlılara Kadar İslam Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, C. 1, İstanbul, 1992; Nuri Ünlü, *Anahatlarıyla İslam Tarihi, (Başlangıçtan 1918'e Kadar)*, Marmara Ü.İ.F.V. Yayınları, İstanbul, 1984.

²⁶ Es-Sercanî, Ragıp, *İslam Tarihi*, Haz. Ahmet Ağırakça, Beka Yayınları, İstanbul, 2010.

²⁷ Yılmaz Boyunağa, *Tebliğinden Günümüze Kadar İslam Tarihi*, Cihan Yayınları, İstanbul, 1985.

²⁸ Murat Ergin *Siyasi ve İtikadi Mezheplerin Doğuşunda Kabile Asabiyetinin Rolü, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Şanlıurfa, 2000.

yararlanılmıştır.²⁹ Emevi intikamı konusunda Ali Aksu'nun "*Emevîlerin Abbâsîler Tarafından Soykırımı Uğratılması ve Ebü'l-Abbâs'ın Bu Soykırımıdaki Rolü*" adlı makalesinden istifade edilmiştir.³⁰

Yabancı kaynaklardan Şuheda Günçe'nin "*The Effect Of The Mawali Policy On Narrations During The Umayyad Period*", adlı çalışmasından ikinci bölümde işlenen Arap asabiyetine karşı Şuûbiyye hareketi konusunda yararlanılmıştır.³¹ "*Encyclopedia of Arabic Literature*" adlı çalışmadan ikinci bölümde Yahyâ b. Hâlid'in hayatı, Arap-Fars mücadelesi, Me'mûn'un iktidar zaferi konusunda yararlanılmıştır.³² Emîn ile Me'mûn'un iktidar mücadelesinde Marshal Hodgson, "*The Venture of Islam*" adlı eserinden istifade edilmiştir.³³ Me'mûn'un iktidar zaferi konusunda Michael Cooperson'un "*The Heirs of The Prophets in The Age of al-Ma'mun*" adlı eserinden faydalanılmıştır.³⁴ İkinci bölümde Arap asabiyetine karşı Şuûbiyye hareketi konusunda "*Islamic History*" adlı eseri kullanılmıştır.³⁵ Seyyid Ameer Ali'nin "*A Short History of The Saracens, Mac Millon&Company*" adlı eserden birinci bölümdeki veliaht tayininde anne Hayzürân faktörü konusunda yararlanılmıştır.³⁶ Tayeb el-Hibri'nin "*Reinterpreting Islamic Historiography*" adlı eserinden ikinci bölümde Ebû Müslim-i Horasânî'nin tasfiyesi ve neden olduğu isyanlar konusunda faydalanılmıştır.³⁷ "*The New Cambridge History of Islam*", adlı eserden ikinci bölümde Emîn-Me'mûn örneğinde Arap-Fars çatışması konusunda istifade edilmiştir.³⁸

²⁹ Hasan Hüseyin Güneş, "Abdullah Me'mûn ve Muhammed Emîn'in Hilafet Mücadelesi", *Dergipark, Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi E-Dergisi Arşiv*, C. 2, S. 2, ss. 8-28.

³⁰ Aksu, Ali, Emevîlerin Abbâsîler Tarafından Soykırımı Uğratılması ve Ebü'l-Abbâs'ın Bu Soykırımıdaki Rolü, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, S.4, ss. 259-268.

³¹ GÜNÇE, Şuheda "The Effect Of The Mawali Policy On Narrations During The Umayyad Period", *The Journal Of Islamic History*, Issue: 5, 2019, ss. 15-30.

³² *Encyclopedia of Arabic Literature*, Edt. Julie Scott Meisami, Paul Starkey, Routledge Press, Vol.1, New York, 1998.

³³ Marshal Hodgson, *The Venture of Islam*, Chicago University Press, Vol.1, Chicago, 1974.

³⁴ Cooperson, Michael, *The Heirs of The Prophets in The Age of al-Ma'mun*, Cambridge University Press, USA 2004.

³⁵ *Islamic History*, Edt. Laura Etheredge, *Britannica Publishing*, New York 2010.

³⁶ Seyyid Ameer Ali, "*A Short History of The Saracens, Mac Millon&Company*", Kalküta, 1898.

³⁷ Tayeb El-Hibri, *Reinterpreting Islamic Historiography*, Cambridge University Press, UK 2004.

³⁸ *The New Cambridge History of Islam*, Edt. Chase F. Robinson, Cambridge University Press, Vol. 1, New York, 2010.

I. BÖLÜM HALİFE SEÇİMİ VE VELİAHT TAYİNİNDE İKTİDAR MÜCADELESİ

1. Asabiyet Anlayışının Abbâsî İktidarına Etkisi

Asabiyet kelimesi Arapça العصبية kökünden türemiştir. Asabe, terim olarak baba tarafından kan bağı bulunan akrabanın meydana getirdiği topluluktur. Asabiyet ise aynı soydan gelen veya bir başka sebeple aralarında yakınlık bulunan fertlerin, dış tehditlere karşı birlikte hareket etmelerini sağlayan birlik ve dayanışma ruhudur.³⁹ İbni Haldun'un Mukaddime'sinde asabiyet, ırkî bağlar ile siyasî ve dinî sebeplerin doğurduğu birlik ve dayanışma ruhu olarak tanımlanmıştır.⁴⁰

Asabiyet olgusu cahiliye döneminden beri süre gelen sosyal hayatın etkin unsurlarından biri olmuştur. Asabiyet daha çok kabile mücadeleleri şeklinde ortaya çıkmıştır.⁴¹ Nitekim câhiliye döneminde ardı arkası kesilmeyen kabile savaşları asabiyet anlayışına dayanmıştır.⁴² Asabiyet Hz. Ebubekir'in halife seçiminde kendini göstermiştir. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer döneminlerinde kabile mücadelelerini yok etmek için büyük gayret göstermişlerdir. Nitekim akrabalarına idarî görev vermekten uzak durmuş ve iktidar beklentisi içinde olan Hâşimoğullarına karşı temkinli davranmışlardır. Kabileler arası denge politikası ile asabiyetin etkisi kırılmıştır.⁴³ Hz. Osman döneminde yaşanan siyasi hadiseler ve Ümeyyeoğullarının idari görevlere gelişi kabile asabiyetini yeniden canlandırmıştır.⁴⁴ Kabile asabiyeti Hz. Osman'ın

³⁹ Mustafa Çağrıç, "Asabiyet", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1991, C. 3, ss. 453-455; Hayreddin Karaman, "Asabe", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1991, C. 3, ss. 452-453.

⁴⁰ Adem Apak, "Şuûbiyye Hareketinin Tarih Arka Planı ve Tezâhürleri: Asabiyyeden Şuûbiyyeye", *İSTEM*, 2008, S.12, ss. 17-51; Çağrıç, "Asabiyet", *DİA*, ss. 453-455; Apak, "Kabile Asabiyetinin Mahiyeti Üzerine Değerlendirmeler", *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, İstanbul, 2017, ss. 663-664; Çağrıç, "Asabiyet", *DİA*, s. 453. (İbni Haldun'a göre asabiyet için bkz. Akif Kayapınar, "İbn Haldûn'un Asabiyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 15, 2006, ss. 83-114.)

⁴¹ Abdülaziz Kabbânî, *el-Asabiyye Bünyetü'l-Müctema 'i'l-Arabiyye*, Beyrut, 1997, ss. 7-10; Apak, "Kabile Asabiyetinin Mahiyeti" ss. 76-91.

⁴² Çağrıç, "Asabiyet", *DİA*, ss. 453-455.

⁴³ Şiblî, Mevlana, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, (Çev. Talip Yaşar Alp), C.1, 1980, İstanbul, s. 294; Roberto Marín-Guzmán, "Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali", (Çev. Ali Aksu-Sena Kaplan), *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 18, S. 1, 2014, ss. 257-298.

⁴⁴ Apak, *Şuûbiyye Hareketinin Tarih Arka Planı*, ss. 17-51.

ölümüyle sonuçlanan Fitne-i Kübra'yı getirmiştir.⁴⁵ Hz. Ali döneminde de bu anlayışın önüne geçilmeye çalışılmıştır.⁴⁶

Emevîler dönemi geniş çerçevede de kabile mücadelelerinin asrı olmuştur. İlk dönemlerden itibaren devlet ideolojisi kabile asabiyeti üzerine kurulmuştur.⁴⁷ Kabile çatışmaları nüfuz ve otorite için rekabet halini almıştır. Halifelerin Kaysî ve Kelbîler arasında güttüğü kabile tarafgirliği siyasete yön vermiştir. Bu durum kabile mücadelelerini artırmıştır. Nitekim Şam'da Kaysîler ile Kelbîler arasında Horasan'da Mudarlı Ezdliler ile Yemenli Temimliler arasında savaşlar yaşanmıştır. Irak'da ise geçmişe dayanan Adnani ve Kahtani kavgası yaşanmıştır.⁴⁸

Destek aldığı kabilenin etkisiyle tahta geçen halifeler, iktidar anlayışında denge unsurunu kaybetmiştir. Kabile iç savaşları ve Emevî ailesinin parçalanması devleti önemli ölçüde yıpratmıştır. Bu durum halifeleri bütün Müslümanların temsilcisi olmaktan çok, belli bir zümrenin temsilcisi haline getirmiştir. Özellikle Emevî idaresinin temel dayanağı olarak devleti kuran Kelbîlerin son zamanlarda devletin aleyhine dönmesi yıkılışı hızlandırmıştır. Abbâsî iktidarının kuruluşunu hazırlamıştır.⁴⁹

Emevîlerde kabile asabiyetinin diğer bir boyutu mevâlî politikası şeklinde Arap olmayana karşı ırkçılık politikasının güdülmesidir.⁵⁰ Bu baskıcı politikadan kurtulmak isteyen mevâlî Abbâsî hareketine büyük fayda sağlamıştır.⁵¹ Böylece

⁴⁵ Şibli, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 294; Roberto Marín-Guzmán, "Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali", ss. 257-298.

⁴⁶ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, Thk. Abdüsselâm Muhammed Harûn, Beyrut 1990, ss. 289-290, 308-310; Apak, *Şuûbiyye Hareketinin Tarih Arka Planı*, ss. 17-51; Çağrı, "Fitne", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1996, C. 13, ss. 156-159.

⁴⁷ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Mısır, 1964, C. 3, ss. 244-245; Murat Ergin, *Siyasi ve İtikadî Mezheplerin Doğuşunda Kabile Asabiyetinin Rolü, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Şanlıurfa, 2000, ss. 77-78.

⁴⁸ Ergin, *Siyasi ve İtikadî Mezheplerin*, ss. 76-78; Cabiri, *İslamda Siyasal Akıl*, (Çev. Vecdi Akyüz), İstanbul, 1977, s. 497; Ahmet Emîn, *Fecrül İslam*, Kahire, 1982, Ankara, 1976, ss. 139-140; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, Thk. M. Ebûl Fazl, C. 5, Beyrut, Tarihsiz, s. 496; Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû'l-Abbas Es-Seffâh", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, C. 10, ss. 283-284; Apak, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi III (Emevîler Dönemi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014, ss. 187-197, 208-215, 239-263.

⁴⁹ Apak, *Şuûbiyye Hareketinin Tarih Arka Planı*, ss. 17-51.

⁵⁰ Ergin, *Siyasi ve İtikadî Mezheplerin*, ss. 77-78.

⁵¹ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fit-Târih*, (Çev. Yunus Apaydın), C. 5, ss. 334-340; Mustafa İslamoğlu, *İmamlar ve Sultanlar*, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 1990, s. 213; Fatma Odabaşı, "Yezîd b. Mühelleb", *DİA*, TDV Yayınları, C. 43, ss. 522-523; Nadir Özkuyumcu, "Kelb (Benî Kelb)", *DİA*,

Abbâsîler kuruluş zeminde Kelbîlerin yanında mevâlî desteğini de almıştır. Şiiler gibi dini bir zümre ve muhalif Arap kabilelerinin de yardımıyla yeni bir devlet inşa etmiştir.⁵²

Emevîlere karşı Abbâsî ihtilali bir istisna olmamıştır. Nitekim Yezîd b. Mühelleb'in isyanı Abbâsî ihtilaline çok benzerlik göstermiştir. İsyân tıpkı Abbâsî hareketi gibi Arap kabileleri ve mevâlî desteğini alarak güç kazanmış, dindar zümreyi arkasına almış, halkı cihada, Kur'an ve Sünnet'e uymaya çağırmıştır. Haşimoğullarından bir kimsenin Emiru'l-mü'minin olacağını iddia etmiştir. İsyân Kelbilerin Emevî hâkimiyetinden kurtulma fikrini desteklemiştir. Böylece Abbâsî hareketine bir ön hazırlık oluşturmuştur.⁵³ Asabiyet anlayışının yanında iktidarı ele geçirmek için taht mücadelesi, ülke içinde isyanlar çıkmıştır. Konumuz gereği iktidarda etkili olan unsurları inceleyeceğiz.

2. Halifelerin İktidar Mücadelesi

2.1. Ebü'l-Abbâs'ın Asabiyet Anlayışıyla Halife Seçilmesi

İktidarda meşruiyet sağlamak adına Abbâsîler bir takım tarihsel kanıtlar kullanmışlardır. Nitekim İbn Kesîr'de geçen bir menkıbe de İbni Abbas, Horasanlılardan destek alarak Haşimilerin bir devlet kuracağını çok önceden söylemiştir. Diğer bir menkıbede ise ilk halifeler işaret edilmiş; “*Bizden Seffâh, Mansur ve Mehdî olmak üzere üç Ehl-i beyt mensubu halife olacaktır.*” şeklinde meşruiyet sağlanmaya çalışılmıştır.⁵⁴ Belâzürî ve Ya'kûbî'nin eserlerinde de İbnü'l Hârisiyye olarak anılan Ebü'l-Abbâs'ın daha erken dönemlerde lider olacağına vurgu yapıldığını biliyoruz. Rivayette Muhammed b. Ali kardeşleri ile durumlarını arz etmek ve borçlarını şikâyet etmek için Hişam b. Abdülmelik'e geldiklerinde o;

TDV Yayınları, C. 25, Ankara, 2002, ss. 203-204; Ahmet Önkâl, “Kays Aylân (Benî Kays Aylân)”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2002, C. 25, ss. 91-92; Yıldız, “Ebü'l-Abbas Es-Seffâh”, *DİA*, ss. 283-284; Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, ss. 263-264; İsmail Yiğit, “Emevîler”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, C. 11, ss. 104-108.

⁵² Şiblî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, s. 294; Roberto Marín-Guzmán, “Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali”, ss. 257-298.

⁵³ Odabaşı, “Yezîd b. Mühelleb”, *DİA*, ss. 522-523; Roberto Marín-Guzmán, “Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali”, ss. 257-298; Yıldız, “Abbâsîler”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1988, C. 1, ss. 31-48; *Ahbâru'd-Devle el-Abbâsiyye*, Thk. Abdülaziz ed-Dûri-Abdülcebbâr el-Muttalibî, Beyrut, 1971, ss. 144-145.

⁵⁴ Detaylı bilgi için bkz. İbn Kesîr, *El Bidâye ve'n-Nihâye*, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, C. 10, İstanbul, 1995, ss. 90-91.

“*Muhammed b. Ali’ye söyle, kardeşinin ve kendisinin borçları için İbnü’l Hârisiyye’nin işi gerçekleşinceye kadar sabretsinler.*” şeklinde Ebü’l-Abbâs’a imada bulunmuştur.⁵⁵ Abbâsî propagandacılarından Yaktin b. Musa, İbrahim b. Muhammed’e liderliği kime bıraktığını sorduğunda İbnü’l Hârisiyye cevabını almıştır.⁵⁶ Yine Ebû Seleme el-Hallâl Horasanlı ordu komutanlarına “*İbnü’l-Hârisiyye hanginiz?*”⁵⁷ şeklinde soru yöneltmiştir.⁵⁸ Böylece Ebü’l-Abbâs’ın çok daha erken dönemlerde halife olarak belirlendiğine vurgu yapılarak Abbasi iktidarının meşruiyeti sağlamaya çalışılmıştır. Nitekim daha Emevî döneminin sevilen halifesi Ömer b. Abdülaziz döneminde bile meşruiyet sağlamak amacıyla Ebü’l-Abbâs’a dair anlatılan menkıbeler dikkat çekicidir. İbn Kesîr’den aktarılan bir rivayette; Muhammed b. Ali, Ömer b. Abdülazîz’in huzurunda gördüğü Hristiyan bir müneccimi evine davet etmiştir. Müneccim Muhammed b. Ali’ye son Emevî halifesi Mervân b. Muhammed’den sonra İbnü’l Hârisiyye’nin halife olacağını haber vermiştir.⁵⁹ Emevî halifelerinin uzun yıllar Haşimoğulları ile Hârisoğullarından kimselerin evliliğini engellemiştir. Bunun sebebi ise bu evlilikten doğacak kimsenin devletin sonunu getireceği düşüncesidir. Ancak Ömer b. Abdilazîz bu alilelerden Muhammed b. Ali’nin Hârisoğullarından Rayta binti Ubeydullah ile evlenmesine müsaade etmiştir. Menkıbeye göre bu evlilikten yeni devletin lideri Ebü’l-Abbâs dünyaya gelmiştir.⁶⁰ Bunun yanında İbnü’l Esîr de Muhammed b. Ali Abbasî yanlılarına ilk halife olarak Ebü’l-Abbâs’ı müjdelemiştir.⁶¹ Dîneverî’de geçen benzer rivayette Muhammed b. Ali, onu Abbâsî yanlılarının arkadaşı olarak tanıtmıştır.⁶²

⁵⁵ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşraf*, Thk. Süheyl Zekkâr, Riyad Zirikli, C. 4, Darü’l-Fikr, Beyrut, 1996, s. 114; Ya’kûbî, *Tarih*, C. 2, Leiden, Brill, 1883, s. 386.

⁵⁶ İbn Kesîr, *El Bidaye ve’n-Nihaye*, C. 10, ss. 319.

⁵⁷ Horasanlılar için “el-hârisiyye” adının müstakbel halifenin isimlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşraf*, Thk. Süheyl Zekkâr, Riyad Zirikli, s. 185.

⁵⁸ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşraf*, Thk. Süheyl Zekkâr, Riyad Zirikli, ss. 184-185.

⁵⁹ İbn Kesîr, *El Bidaye ve’n-Nihaye*, C. 10, ss. 104-105.

⁶⁰ Makdîsî, *Kitabu’l-Bed’ Ve’t-Tarih*, C. 6, Paris, 1916, ss. 58-59; İbnü’l- Esîr, *El-Kâmil Fit-Târih*, (Çev. Yunus Apaydın), C. 5, ss. 344, 373; Suyûti, *Târihu’l- Hulefâ*, Thk. M. Muhyiddin Abdilhamid, 4. Baskı, Beyrut, 1989, s. 297; Halife b. Hayyât, *Tarih*, (Çev. Prof. Dr. Abdülhalik Bakır), Ankara, 2001, ss. 492.

⁶¹ İbnü’l- Esîr, *El-Kâmil Fit-Târih*, (Çev. Yunus Apaydın), C. 5, s. 98.

⁶² Dîneverî, *Ahbaru’t-Tival*, Thk. Ömer Fâruk, 1999, s. 306.

Ebü'l-Abbâs İbnü'l Hârisiyye'nin yanında Emevîlerden hilafeti alacak kurtarıcı bir Mehdî⁶³ olarak da adlandırılmıştır.⁶⁴ Kaynaklarda “Kâim” ve “Murtazâ” olarak da geçmiştir.⁶⁵ Zira Ya'kûbî'de geçen bir rivayete göre, Abbâsî ihtilalinin lideri Muhammed b. Ali, 125/742-743 yılında Abbâsî yanlılarına İbrahim'i vasiyet ederken; “İbrahim'den sonra size Abdullah b. Hârisiyye liderlik edecek. Allah mülkü ona vermiştir. Ümeyyeoğullarının helaki onun eliyle sağlanacaktır. O, bu işi gerçekleştirecek olan kaimdir.” demiştir.⁶⁶ Belâzürî'de ise benzer rivayette “Bu iş onun eliyle tamamlanacaktır.” şeklinde Ebü'l-Abbâs'ın lider olacağına vurgu yapılmıştır.⁶⁷ Görüldüğü gibi Abbasî devletinin Emevîleri yok etmesi ve sağlam bir temele kavuşması için tarihi kanıtlar kullanılmıştır. Farklı menkıbelerle çok erken dönemlerde Ebü'l-Abbâs'ın halife olacağı ve Abbasi Devleti'ni kurulacağı işaret edilmiştir.

Ebü Ca'fer Abbâsî iktidarının önemli destekçilerinden biri olmuştur. Halifenin bütün işleriyle ilgilenerek önemli görevleri başarı ile yerine getirmiştir.⁶⁸ Peki, neden Ebü Ca'fer değil de Ebü'l-Abbâs ilk halife seçilmiştir? Arap asabiyet anlayışının bir mahsulü olarak anne tarafından Arap olan veliahtlar iktidarın meşrû varisi olarak görülmüştür. İlk dönem Abbâsî halifeleri içinde Ebü'l-Abbâs, Mehdî ve Emîn'in halife seçilmesinde bunun izlerini görmek mümkündür. Nitekim Ebü'l-Abbâs Haşimoğullarına bağlı Arap bir anneden dünyaya geldiği için iktidarın meşrû varisi olarak öne çıkmıştır. Ebü Ca'fer'in annesi mevâliden bir cariye olduğu için ikinci planda kalmıştır. Zira Ebü Ca'fer kardeşinden yaklaşık on yaş büyük olmakla birlikte daha çok idari liyakat ve liderlik vasıflarına sahip olmuştu. Ancak asabiyet fikri ağır basmış, liderlik Ebü'l-Abbâs'a verilmiştir.⁶⁹

⁶³ Detaylı bilgi için bkz. Abdülaziz Ed-Dürî, “Abbâsî Propaganda Sürecinde ve Abbâsîlerin İlk Asrında Mehdî Tasavvuru”, (Çev. Bahaüddin Varol), *İSTEM*, S. 3, 2004, ss. 219-231; Cemil Hakyemez, “Mehdî Düşüncesinin İtikâdileşmesi Üzerine”, *G.Ü.Ç.İ.F.D.*, C. 3, S. 5, Çorum, 2004, ss. 127-144.

⁶⁴ Mervân b. Muhammed, İbrahim b. Muhammed'in yakalanmasını emrettiğinde, kendileriyle savaşıacak kimseyi de tarif etmiştir. Bu tarif Ebü'l-Abbâs'ı işaret etmiş ancak ismi İbrahim olmadığı için serbest bırakılmıştır. İbnü'l- Esîr, *El-Kâmil Fit-Târih*, (Çev. Yunus Apaydın), C. 5, s. 335.

⁶⁵ İbn Kesîr, *El-Bidâye*, C. 13, 1988, s. 293.

⁶⁶ Ya'kûbî, *Tarih*, C. 2, 1883, s. 398.

⁶⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, Thk. Süheyl Zekkâr, Riyad Zirikli, s. 109.

⁶⁸ Nahide Bozkurt, “Mansûr”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 28, Ankara, 2003, ss. 5-6.

⁶⁹ Taberî, *Tarih*, (Çev. M. Faruk Gürtunca), Sağlam Yayınevi, C. 4, İstanbul, 2007, s. 410; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam Fi Târihi'l Ümem Ve'l Mülük*, Thk. Muhammed Abdulkâdir A'tâ-Mustafa

2.2. Devletin Gerçek Kurucusu Ebû Ca'fer'in Halife Seçilmesi

İlk dönem Abbâsî hanedanı içinde veliahtlık meselesini en kolay halleden halifelerden biri de Ebü'l-Abbâs olmuştur.⁷⁰ Ebü'l-Abbâs babasının vasiyeti gereği kardeşi Ebû Ca'fer'i veliaht tayin etmiştir. Nitekim Taberi'de Muhammed b. Ali Abbâsî liderlerini şöyle sıralamıştır; “*Ecelimin geleceğini sanıyorum. Ben bu işi Harran'da bulunan oğlum İbrahim'e ismarladım. Eğer zamandan ona da bir nesne erişirse, ecel ona da erişirse ondan sonra bir oğluma da kalır ki o da Abdullah'tır. Yani Ebü'l-Abbâs Seffâh'tır. Ona da bir kaza erişirse o iş üçüncü oğluma kalır ki o da Abdullah'tır. Yani Ebû Ca'fer el-Mansûr'dur*”.⁷¹ Hakikaten Abbâsî liderliği bu sıralama ile devam etmiştir. Muhammed b. Ali oğlu İbrâhim'i veliaht olarak bırakmıştır. Ebü'l-Abbâs, İbrâhim Emevîlerin tutuklanması üzerine onun vasiyetini yerine getirerek Kûfe'de iktidarını ilân etmiştir. Veliaht olarak da Ebû Ca'fer'i seçmiştir.⁷²

Ebü'l-Abbâs üzerinde otoritesi hissedilen Ebû Müslim, Ebû Ca'fer'in veliaht tayin edilmesine razı olmamıştır. Onun yerine Ebü'l-Abbâs'ın amcasının oğlu İsâ b. Mûsâ'nın veliahtlığını istemiştir. Ancak İsâ b. Mûsâ, Ebû Müslim'in teklifini reddederek; “*Eğer Seffâh benim hakkımda vasiyet etseydi, Ebû Ca'fer varken kabul etmezdim. Nitekim o, Ebû Ca'fer hakkında vasiyet etti. Nasıl kabul ederim.*” demiştir.⁷³

Ebü'l-Abbâs eşi Ümmü Seleme'nin etkisiyle oğulları Muhammed'i ikinci veliaht tayin etmek istemiş ancak bu kararından vazgeçmiştir. Çünkü Ebü'l-Abbâs,

Abdulkâdir A'tâ, C. 7, Beyrut, 1992, s. 298; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, Thk. Süheyl Zekkâr, Riyad Zirikli, ss. 157, 239; Hasan, Hasan İbrahim, *Siyasal, Dini ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev. İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş), Kayıhan Yayınları, C. 2, İstanbul, 1985, s. 308. Bozkurt, “Mansûr”, *DİA*, ss. 5-6; Murat Atasoy, *Suyûtî Tarihü'l Hûlafa Adlı Eserinin Abbâsîler Kısmının Türkçeye Tercümesi ve Değerlendirilmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Tokat, 2006, s. 18.

⁷⁰ Yıldız, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, C.3, İstanbul, 1986, ss. 58-59. Philip K. Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 434.

⁷¹ Taberî, *Tarih*, (Çev. M. Faruk Gürtenca), C. 4, ss. 390-395.

⁷² Yıldız, “Ebü'l-Abbâs es-Seffâh”, *DİA*, ss. 283-284; İbn Kesîr, *El Bidaye ve'n-Nihaye*, C. 10, ss. 103, 319; İbnü'l- Esîr, *El-Kâmil Fit-Târih*, (Çev. Yunus Apaydın), C. 5, s. 335; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam*, C. 7, s. 297. Makdisî, *Kitabu'l-Bed Ve't Tarih*, Paris, 1916, s. 66; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, Thk. Süheyl Zekkâr, Riyad Zirikli, ss. 157, 179.

⁷³ Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Tarihi Güzide*, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2018, s. 234.

ömrünün kısa olması hâlinde oğlunun çocuk yaşta halife olmasından endişe etmiştir. Bu nedenle ailesinden birini daha uygun olacağını düşünmüştür. Hastalığı döneminde önemli devlet adamlarından amcası Abdullah b. Ali, Şam'da, Ebû Müslim-i Horasânî'nin Mekke'de olduğu bir süreçte Irak halkından biat almıştır. Ebû Ca'fer'i ilk veliaht ilân etmiştir. Daha sonraki süreçte İsa b. Mûsâ'yı ikinci veliaht tayin etmiştir. Bu veliaht tayinleri için Abbâsî hanedanı şahit tutulmuş, veliaht tayinlerinin yazıldığı ahidnâme Ehl-i Beyt tarafından mühürlenmiştir. Ahidnâme, Ebû Ca'fer'in hacc emiri olması sebebiyle İsa b. Mûsâ'ya teslim edilmiştir.⁷⁴ Bazı kaynaklar bu ahitname yerine İsa b. Ali b. Abdullah'a halka duyurması için bir mektup verildiğini kaydetmiştir. Nihayetinde Ebü'l-Abbâs'ın veliaht tayinini belirlediği belgeyi İsa b. Mûsâ'ya ya da İsa b. Ali'ye halka duyurması için vermiştir. İbn Kesîr'e göre İsa b. Ali'ye: *“Ey amca! Eğer ölürsem, bu mektubu okumadan ve içinde ismi zikredilen kişiye biat edilmeden ölümümü insanlara duyurma.”* şeklinde vasiyette bulunmuştur. İsa b. Ali, Ebü'l-Abbâs'ın vefatıyla: *“Mü'minlerin emiri Abdullah'tan Müslüman cemaate ve dostlara selam olsun. Emiru'l-Mü'minin vefatından sonra hilafeti kardeşi Ebû Ca'fer'e emanet etmiştir. Onu dinleyin ve ona itaat edin. İcap etmesi durumunda İsa b. Mûsâ'yı da ikinci veliaht ilân ettim.”* şeklindeki mektubu halka duyurmuştur.⁷⁵

Ebû Ca'fer, Ebü'l-Abbâs döneminde iktidarın önemli destekçilerinden biri olmuştur. Halifenin bütün işleriyle ilgilenerak önemli görevleri başarı ile yerine getirmiştir.⁷⁶ Zira Ebû Müslim tehlikesinin kontrol altında tutulması,⁷⁷ İbni

⁷⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, Thk. Süheyl Zekkâr, Riyad Zirikli, s. 238; Taberî, *Tarih*, Thk. M. Ebûl Fazl, C.7, s. 470; Taberî, *Tarih*, (Çev. M. Faruk Görtunca), C.4 s. 410; Yılmaz Boyunağa, *Tebliğinden Günümüze Kadar İslam Tarihi*, İstanbul, Cihan Yayınları, 1985, s. 368; Nuri Ünlü, *Başlangıçtan Osmanlılara Kadar İslam Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, C. 1, İstanbul, 1992, s. 236; Bahriye Üçok, *İslam Tarihi Emevîler-Abbâsîler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968, s. 81; Ünlü, *Anahatlarıyla İslam Tarihi*, (Başlangıçtan 1918'e Kadar), Marmara Ü.İ.F.V., Yayınları, İstanbul 1984, s. 124; Hüseyin Algül, *İslam Tarihi*, Gonca Yayınevi, C. 3, İstanbul, 1991, s. 237; Bozkurt, “Mansûr”, *DİA*, ss. 5-6.

⁷⁵ İbn Kesîr, *El Bidaye ve'n-Nihaye*, C. 10, ss. 103-105; Yıldız, “Ebü'l-Abbas Es-Seffâh”, *DİA*, ss. 283-284; Hamdullah Müstevfi, *Tarihi Güzide*, s. 234; Taberî, *Tarih*, (Çev. M. Faruk Görtunca), C. 4, s. 410; İbnü'l- Esîr, *El-Kâmil Fit-Târih*, (Çev. Yunus Apaydın), C. 5, s. 373; İbn Kesîr, *El Bidaye ve'n-Nihaye*, C. 10, ss. 103-109; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam*, C. 7, s. 333; İbn Kesîr, *El-Bidâye*, C. 13, 1988, ss. 298-299.

⁷⁶ Bozkurt, “Mansûr”, *DİA*, ss. 5-6.

⁷⁷ Yakûbî, *Târîhu'l-Yakûbî*, Thk. İbn Vadih, C. 3, Matbaatül İzzî, Necef, 1939, s. 88.

Hübeyre'nin bertaraf edilmesi gibi daha birçok mühim meseleyi halletmiştir.⁷⁸ 136/754 yılında İsa b. Mûsâ'nın, Ebü'l-Abbâs'ın vefatını bildirmesiyle Ebû Ca'fer Hâşimîler'den ve diğer kumandanlardan biat alarak iktidara geçmiştir.⁷⁹ Ebû Ca'fer devletin gerçek kurucu kabul edilmiştir. Çünkü devletin idari temelleri onun döneminde atılmıştır.⁸⁰ Hâkim olan bir iktidar varsa onu ele geçirmeye çalışan güçlerinde olacağı muhakkaktır. Bu durum muktedir kimse ve iktidar heveslisi kimseler arasında hâkimiyet için mücadeleye dönüşecektir. Nitekim Ebû Ca'fer, ortaya çıkan birçok isyan ve ayaklanmalara son vermiştir. Tam bir hâkimiyet sağlamak ve merkezî bir kontrol oluşturmak için devlet idaresini bizzat takip etmiştir. Hiçbir zaman devlet adamlarının nüfuzu altına girmemiştir.⁸¹

2.3. Mehdî'nin Halife Seçilmesi ve Hâdî ile Hârûnürreşîd'i Veliht Tayini

Emevî halifelerinin en çok değer verdiği kimseyi veliaht tayin etme geleneği, Abbâsîlerde de aynı şekilde devam etmiştir. İktidar Ebû Ca'fer'den sonra Ebü'l-Abbâs'ın ikinci veliahtı İsa b. Mûsâ'nın hakkıydı. Tıpkı Ebü'l-Abbâs gibi Ebû Ca'fer de İsa b. Mûsâ'yı ikinci planda bırakmak istemiştir. Ebû Ca'fer oğlu Mehdî'nin veliahtlığı için harekete geçmiştir. Horasanlı askeri gücü arkasına almıştır. İsa'nın veliahtlıktan ferâğatı için baskı yapmaya başlamıştır. İsa b. Mûsâ, 147/764 yılında baskıya dayanamayarak halifelik hakkından ferâğat etmek zorunda kalmıştır. Bu değişiklikten sonra 151/768 yılında Mehdî'nin veliahtlık biatı yenilenmiştir.⁸² 6

⁷⁸ Halife b. Hayyât, *Târîh*, Thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1993, ss. 321-324; Yakûbî, *Târîhu'l-Yakûbî*, C. 3, Necef, ss. 90-91; Taberî, *Tarih*, Thk. M. Ebûl Fazl, C. 7, ss. 450-457.

⁷⁹ Taberî, *Tarih*, Thk. M. Ebûl Fazl, C.7, s. 471; Boyunağa, *Tebliğinden Günümüze*, s. 368; Ünlü, *Başlanğıçtan Osmanlılara*, s. 236; Üçok, *Emevîler-Abbâsîler*, s. 81; Bozkurt, "Mansûr", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2003, C. 28, ss. 5-6; Ünlü, *Anahatlarıyla İslam Tarihi*, s. 124; Algül, *İslam Tarihi*, 1991, s. 237; İbn Kesîr, *El Bidaye ve'n-Nihaye*, C. 10, 1932, ss. 61, 121; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, Mısır, C. 4, 1938, s. 347.

⁸⁰ Carl Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, Çev. Neşet Çağatay, C. 1, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1964, s. 101.

⁸¹ İhsan Süreyya Sırma, *Müslümanların Tarihi*, C. 4, Beyan Yayınları, İstanbul 2016, s. 53; Bozkurt, "Mansûr", *DİA*, ss. 5-6.

⁸² Bozkurt, "Mehdî-Billâh", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2003, C. 28. ss. 377-379; Hitti, *İslam Tarihi*, s. 434.

Zilhicce 158/7 Ekim 775 yılında Ebû Ca'fer'in vefatıyla Mehdî hiçbir muhalefet ile karşılaşmadan tahta geçmiştir.⁸³

İbn Kuteybe'ye göre Mehdî, Ebû Ca'fer'in vefatından hemen önce Medine'de bulunuyordu. Bu nedenle halife Ebû Ca'fer Mehdî'nin kardeşi Ebû Ca'fer'e iktidarı Mehdî'ye vermesini istemiştir. Mehdî bu durumu yanlış anlamış olacak ki tahta geçişinin hemen ardından kardeşi Ebû Ca'fer'in tahta geçmek için isyan ettiğini düşünmüştür. “*Kardeşin Ebû Ca'fer'e yetiş, zira sana karşı gelmeye ve seni azletmeye karar verdi.*” Şeklinde haberini alan Mehdî, Irak halkı ve Arapların oluşturduğu birlikle Irak'a gitmiştir. Ebû Ca'fer Mehdî'den özür dileyerek af dilemiştir. İktidara geçme niyetinin olmadığını ve mücadele etmek istemediğini söylemiştir. Mehdî kardeşinin masum olduğuna inanarak onu affetmiştir.⁸⁴

Mehdî, Ebû Ca'fer'den zengin hazine ve güçlü bir idare devralmıştır.⁸⁵ Siyasî tecrübesi ile uzun yıllar Horasan kuvvetleriyle dostluk kuran Mehdî iktidarı döneminde Abbâsî ailesi ve devlet adamlarıyla iyi ilişkiler kurmuştur.⁸⁶ Bu dönemde Hükmedici ve nüfuzlu bir kadın olan Hayzürân, Mehdî'nin müsamahakâr ve yumuşak huylu karakterinden yararlanmış onu ve bütün sarayı etkisi altına almıştır. Devlet işlerine açıkça müdahale etmiş istediği gibi emirler verip istemediği şeyleri yasaklamış, verilen hükümleri bozmuştur. Nitekim Mehdî'nin başka hanımından çocukları olmasına rağmen Hayzürân'ın oğulları Hâdî ve Hârûn'un veliaht gösterilmesi onun halife nezdindeki itibarını göstermektedir. Mehdî de babası gibi Îsâ b. Mûsâ'dan veliahtlığı almış, oğullarından ilk Hâdî'yi sonra Hârûnürreşîd'i veliaht tayin etmiştir. Mehdî de tıpkı Ebû'l-Abbâs ve Ebû Ca'fer gibi Îsâ b. Mûsâ veliahtlığını istemiştir. Bu nedenle onu geri planda bırakmak istemiştir. Veliahtlık meselesini halletmek için önce Îsâ b. Mûsâ'yı saraya davet etmiştir. Ancak Îsâ b. Mûsâ davete katılmayınca 159/776 yılında Kûfe'den Bağdat'a getirilmiştir.

⁸³ Dineverî, *El-Ahbâru't-Tivâl*, (Çev. Zekeriya Akman-Hüseyn Siyabend Aytemür), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017, s. 443; İbn Kuteybe, *El-İmâme ve's-Siyâse*, (Çev. Cemalettin Saylık), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017, s. 526; Bozkurt, “Mansûr”, *DİA*, ss. 5-6; Bozkurt, “Mehdî-Billâh”, *DİA*, ss. 377-379; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, C. 1, s. 103; Hamdullah Müstevfi, *Tarihi Güzide*, ss. 237-238; Ahmet Cevdet, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, Bedir Yayınevi, C. 2, İstanbul, 1977, s. 44; Algül, *İslam Tarihi*, Gonca Yayınevi, C. 3, İstanbul, 1989, s. 250.

⁸⁴ İbn Kuteybe, *El-İmâme ve's-Siyâse*, s. 526.

⁸⁵ Bozkurt, “Mehdî-Billâh”, *DİA*, ss. 377-379.

⁸⁶ Bozkurt, “Mehdî-Billâh”, *DİA*, ss. 377-379.

Veliahtlıktan vazgeçmesi için kendisine baskı yapılmıştır. Hâdî'nin veliahtlığını onaylaması için bol miktarda para (10 milyon dirhem) ve arazi tahsis edilmiştir. Böylece Muharrem 160/Kasım 776 yılında Îsâ b. Mûsâ'nın çekilmesiyle Hâdî yeni veliaht ilân edilmiştir.⁸⁷ 166/782-83 yılında Hâdî 'den sonra Hârûn'u ikinci veliaht ilân edilmiştir.⁸⁸

Kaynaklarda veliaht tayin tarihleriyle ilgili farklılıklar bulunmaktadır. Ancak genel olarak halifeler devlet merkezinde olmadığı dönemlerde iktidarı ilk veliahta emanet etmiştir. Nitekim Mehdî 160/777 yılında hacca ve 163/780 yılında Bizans seferine giderken idareyi Hâdî 'ye bırakmıştır.⁸⁹ Ancak Mehdî ölümüne yakın zamanda yapmış olduğu bu veliaht tayininden dolayı pişman olmuştur. Oğulları arasındaki sırayı değiştirmek istemiştir. Daha önce Îsâ b. Mûsâ'nın yerine Hadî'nin veliahtlığı için çabalamışken, şimdi de Hâdî 'nin önüne Harun'u geçirmek için harekete geçmiştir. Bunun için Hâdî'yi, Harun'un veliaht tayininden bir yıl sonra 167/783-784 yılında ordu kumandanı olarak Taberistan'a göndermiştir. Hâdî'yi merkezden uzak olan Cürcân'da bulunduğu bir sırada onu veliahtlıktan azletmiştir. Hâdî'ye elçi göndererek yanına gelmesini emretmiştir. Ancak Hâdî Bağdat'a gelmeyi reddetmiştir. Mehdî Hadî'nin direnişi karşısında veliahtlık haklarını Hârûn'a devretmesi için baskı yapmıştır. Mehdî Hadî'nin direnişine son vermek için Hârûn ile Cürcân'a doğru yola çıkmıştır. Ancak ne hikmettir ki Mehdî 22 Muharrem 169/4 Ağustos 785 yılında yolda vefat etmiştir.⁹⁰ Mehdî'nin ölüm sebebi hakkında görüş birliği bulunmamaktadır. Rivayetlere göre ya Bağdat'ta yaşanan felaketin ardından sığındığı köyde av sırasında yaralanmış ya da yayılan veba hastalığı nedeniyle vefat etmiştir. Ancak Hârûnürreşîd'in veliahtlığı kesinleşmeden hemen önce Mehdî'nin ölümü zehirlenerek öldüğü rivayetini öne çıkarmıştır. Nitekim Hadî'nin bir cariye

⁸⁷ Dineverî, *El-Ahbâru't-Tivâl*, s. 443; Hamdullah Müstevfî, *Tarihi Güzide*, s. 238. Sırma, *Müslümanların Tarihi*, C. 4, s. 61; Ahmet Cevdet, *Tevarih-i Hulefa*, s. 44; Bozkurt, "Mehdî-Billâh", *DİA*, ss. 377-379; Bozkurt, "Hâdî-İlelhak", *DİA*, TDV Yayınları, C. 15, İstanbul, 1997, ss. 16-17; Kasım Kırbıyık, "Hayzürân", *DİA*, TDV Yayınları, C. 17, İstanbul, 1998, ss. 106-107.

⁸⁸ Bozkurt, "Mehdî-Billâh", *DİA*, ss. 377-379; Bozkurt, "Hâdî-İlelhak", *DİA*, ss. 16-17; Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *DİA*, TDV Yayınları, C. 16, İstanbul, 1997, ss. 258-261.

⁸⁹ Bozkurt, "Hâdî-İlelhak", *DİA*, ss. 16-17.

⁹⁰ İbn Kuteybe, *El-İmâme ve's-Siyâse*, ss. 527-529; Bozkurt, "Hâdî-İlelhak", *DİA*, ss. 16-17; Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *DİA*, ss. 258-261.

tarafından zehirletilmiş veya cariyelerden biri, diğerini öldürmek için yemeğine zehir koymuş, Mehdî de bilmeyerek ondan tadıp ölmüştür.⁹¹

Kumandan Herseme b. A'yen, Hâdî'nin bütün hânedan düşmanlarının öldürülmesi için kendisine emir verdiğini, onun her an insanları ölüme mahkûm etmeye hazır bir kişiliğe sahip olduğunu aktarmıştır.⁹² İbn Kuteybe ise tarihi hadiseyi şöyle anlatmıştır. Mehdî vefatına yakın Hârûnürreşîd'in veliahtlığını öne almak isteyince, Hadî öfke ve hırsıyla babasını öldürmeye karar vermiştir. Babasını zehirlemesi için bol miktarda para ve mal karşılığında bir cariye ile anlaşmıştır. Zehirlendiğini anlayan Mehdî, vefatından hemen evvel kâtibini çağırarak; *“Acele et ve Hârûnürreşîd'in ahdini yaz. Ondan sonra askerinin ve kumandanların biatını al ve durumu vileyetlerdeki valilere bildir.”* demiştir. Ardından Hârûn'u çağırarak; *“Ey oğlum! Vallahi seni hilafet için düşünmüyordum ve böyle bir niyetim yoktu. Zira henüz küçük yaştasın. Ne var ki deden Ebû Ca'fer sen henüz çok küçüktün, seni ilk gördüğünde bana, bu iri ve siyah gözlü yavrum imaret işini üstlenecek ve çok yararlı işler yapacaktır.”* demiştir. Bunu duyan Hârûn; *“Ey Babacığım! Böyle mi zannediyorsun?”* demiştir. Bunun üzerine Mehdî; *“O, zan değil yakın bilgi. O yirmi küsür sene hükümdar olacak ve rubu hummasıyla vefat edecektir.”* demiştir. Bunun üzerine Hârûn ağlamaya başlamış ve *“Ey babacığım! Bana ölümümü ve ne zaman öleceğimi bildirdin.”* deyince Mehdî; *“Bu bir hakikattir. Ancak kollarını sıva, çabala, gayret göster, kararlı ve kerem sahibi ol, kin ve hasetten uzak dur. Kardeşin Abdullah'a dikkat et sana zarar vermesin. Ben onu affettim.”* diyerek nasihat de bulunmuştur. Hârûn; *“Ey Babacığım! Söylediğin hataları yaptığı halde onu nasıl affedersin?”* deyince Mehdî; *“Ey oğlum! Sayesinde Allah'ın bana ikramda bulunduğu bir kişiyi affetmemde bana bir beis yoktur. Dileğim odur ki Allah, bana karşı işlediği hatadan dolayı inşallah onu affeder. Ey oğlum! Takvaya ve Yüce Allah'a itaate sarıl. Buna bağlı kalırsan senin için ticaretsiz bir kazançtır. Kardeşlerine ve Resulullah'ın yakınlarına iyi davranmanı tavsiye ederim. Onların iyiliklerini gör ve hatalarını affet. Mekke ve Medine ehline de iyi davranmanı tavsiye*

⁹¹ Dineverî, *El-Ahbâru't-Tivâl*, s. 444; Hamdullah Müstevfi, *Tarihi Güzide*, s. 240; Sırma, *Müslümanların Tarihi*, C. 4, ss. 64-67; Bozkurt, “Mehdî-Billâh”, *DİA*, ss. 377-379; Yıldız, *Doğuştan Günümüze*, C.5, s. 117; İbn Kuteybe, *El-İmâme ve's-Siyâse*, s. 529; Bozkurt, “Hârûnürreşîd”, *DİA*, ss. 258-261; Bozkurt, “Hâdî-İlelhak”, *DİA*, ss. 16-17.

⁹² Bozkurt, “Hâdî-İlelhak”, *DİA*, ss. 16-17.

ederim. Onların kim olduklarını ve kimlerin evlatları olduklarını biliyorsun. Onlara bol bol ikramda ve ihsanda bulun. Allah da dünya ve ahirette sana mükâfatını verir.” demesinin ardından aynı gün vefat etmiştir.⁹³

2.4. Veliâht Tayininde Anne Hayzürân Faktörü

Mehdî'nin vefatına yakın iki oğlu arasında mevcut bir veliâht tayini olmasına rağmen fikir değiştirmesinde nelerin etkili olduğu bir muallaktır. Ancak Hayzürân'ın Mehdî üzerinde büyük tesirinin olduğunu biliyoruz. Zira o idari birçok kararın alınmasında da etkili bir konumdaydı. Nitekim Hayzürân diğer oğlu Hârûn üzerinde daha etkin olacağını düşünmüş olmalı ki Hadî'yi ikinci planda bırakmak istemiştir. Harun'un veliâhtlığını öne almak için eşini ikna etmiş olmalıdır. Daha sonraki süreçte Hâdî'nin halifeliği döneminde Hayzürân ile ilişkileri hep kötü seyretmiştir. Hâdî, Hayzürân'ı hep geri planda tutmak istemiştir. Ancak Hârûnürreşîd'in halifeliğinde Mehdî dönemindeki gibi otoriter olduğu günlere dönmüş, gereken değeri görmüş, yönetime büyük tesir etmiştir. Bütün bunları göz önüne aldığımızda Hayzürân'ın veliâht değişiminde Hadî'yi ötelemesini anlamak pek de güç olmayacaktır.⁹⁴

Mehdî, Hadî'den ilk veliâhtlığı alarak Hârûn'a vereceği sırada öldürülmüştür. Mehdî'nin ani ölümüyle yeni tayin Hadî tarafından engellenmiştir. Hârûn, Hadî'nin bu hareketine karşı Yahya b. Halid'in önerisiyle iktidar mücadelesine girmek istememiştir. Bunun için hilâfet mührünü, asâ ve bürdeyi göndererek ona biat ettiğini göstermiştir. Biatı ülkenin her tarafında bildirerek bir karışıklığın ortaya çıkmasını önlemiştir. Böylece Mehdî'nin vefat ettiği 22 Muharrem 169/4 Ağustos 785 günü Hâdî-İlelhak adıyla halife ilân edilmiştir.⁹⁵

Hadî iktidarı döneminde kardeşi Hârûn ile arası hiç iyi olmamıştır. Hâdî, Mehdî'nin aksine idari liyakatsizliği ile anılmış, muktedir bir kişiliğe sahip olamamıştır. Kendisinin bu zafiyetinden dolayı Hârûn'un başarılarını kıskanmıştır.

⁹³ İbn Kuteybe, *El-İmâme ve's-Siyâse*, ss. 527-529.

⁹⁴ Güzel, Ahmet, *Abbâsî Halîfesi Mehdî b. Mansûr*, Marife Yayınları, Konya, 2012, ss. 314-315.

⁹⁵ Dineverî, *El-Ahbârü't-Tivâl*, s. 444; Hamdullah Müstevfi, *Tarihi Güzide*, s. 240; Bozkurt, “Hâdî-İlelhak”, *DİA*, ss. 16-17; Bozkurt, “Hârûnürreşîd”, *DİA*, ss. 258-261; İbn Kuteybe, *El-İmâme ve's-Siyâse*, ss. 527-529; Saim Yılmaz, “Yahyâ b. Hâlid El-Bermekî”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 43, İstanbul, 2013, ss. 251-253.

Harun'a verilen ilk veliahtlığı ikinci kez ele geçirmek için harekete geçmiştir. Yezîd b. Mezyed eş-Şeybânî ve Alî b. Îsâ b. Mâhân gibi devlet adamlarını arkasına almıştır. Daha çocuk yaştaki oğlu Ca'fer b. Mûsâ'ya biat almak için çalışmıştır. Yahya b. Halid'in bütün çabalarına rağmen bu tayininden vazgeçmemiştir. Harun, önceleri bu karara boyun eğmiş herhangi bir itirazda bulunmamıştır. Ancak sonraları Yahya b. Halid'in desteğiyle Ca'fer'e biatı reddetmiş, kendini korumak için av bahanesiyle Bağdat'tan uzaklaşmıştır. Hâdî'nin çabalarına rağmen Bağdat'a dönmemiştir. Sonunda hapsedilmiş, biat etmesi için baskı yapılmıştır.⁹⁶

Hadî'nin bu tayinine çevresindeki devlet adamları ses çıkarmamıştır. Ancak Yahya ve Hayzürân bu tayinin karşısında yer almıştır. Nitekim Hayzürân, hem halifeye hem de sarayda olup bitenlere hâkim durumda olup, son derece nüfuzlu bir hanımdır. Sarayı makam mevki heveslisi devlet adamlarıyla doludur. Tıpkı Mehdî'nin son döneminde Hârûnürreşîd'i ilk veliahtlığa getirmek istemesi gibi, şimdi de onun ikinci plana atılmasını engellemek istemiştir. Hâdî bunu engellemek için Hayzürân'ı geri planda bırakmıştır. Onun isteklerini yerine getirmeyerek engellemeye çalışmıştır. Nitekim Hayzürân, dayısı Gıtrîf'i, Yemen'e vali atamak istediğinde ona karşı çıkmış; "*Yazıklar olsun annesi devleti idare eden oğula. Bunu hiçbir zaman gerçekleştirmeyeceğim.*" demiştir.⁹⁷

Hadî'nin halifeliği döneminde annesi ile ilişkileri hep kötü yönde seyretmiştir. Hayzürân, Mehdî öldükten sonra Hâdî'ye daha kolay hükmedebileceğini sanmıştır. Ancak o Mehdî'den daha sert, hataları affetmeyen ve kıskanç bir kişiliğe sahip olmuştur. Hayzürân bu nedenle oğlu üzerinde tam bir tahakküm kuramamıştır. Hâdî, ilk dört ay annesinin faaliyetlerine müdahale etmemiş, Hayzürân, ise o yokmuş gibi devlet işlerini tek başına yürütmüştür. Sadece meselelerin tasdiki için oğluya görüşmüştür. Hâdî annesinin iktidara olan

⁹⁶ İbn Kuteybe, *El-İmâme ve's-Siyâse*, s. 529; Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *DİA*, ss. 258-261; Bozkurt, "Hâdî-İlelhak", *DİA*, ss. 16-17; Taberî, *Tarih*, Thk. M. Ebûl Fazl, C. 8, Kahire, ss. 207; Özbayraktar, "Râfî' b. Leys İsyanı", s. 179; Kırbıyık, "Hayzürân", *DİA*, ss. 106-107; Sırma, *Müslümanların Tarihi*, C. 4, ss. 66-67; Yılmaz, "Yahya b. Hâlid El-Bermekî", *DİA*, ss. 251-253.

⁹⁷ İbn Kesir, *El-Bidâye*, C. 10, s. 266; Algül, *İslam Tarihi*, 1989, s. 258; Seyyid Ameer Ali, "A Short History of The Saracens, Mac Millon&Company", Kalküta, 1898, s. 235; Apak, *İslam Tarihi*, 2013, s. 127; Yıldız, *Doğuştan Günümüze*, C.5, s. 127; Özeydın, "Gıtrîf b. Atâ", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1996, C. 14, ss. 57-58; Kırbıyık, "Hayzürân", *DİA*, ss. 106-107; Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *DİA*, ss. 258-261; Bozkurt, "Hâdî-İlelhak", *DİA*, ss. 16-17; Sırma, *Müslümanların Tarihi*, C. 4, ss. 66-67; Yılmaz, "Yahya b. Hâlid el-Bermekî", *DİA*, ss. 251-253.

müdahalesinden rahatsız olmuştur. Hayzürân'a karşı koymaya başlamıştır. Onu ibadet ve özel işlerine yönlendirmiş, siyaset dışındaki taleplerini yerine getirmiştir. Fakat Hayzürân, oğlunun gücünü zayıflatmasından huzursuz olmuştur. Daha ileri giderek kendisinden istekte bulunanlara garanti vermiş, yaptığı aracılıklar yanında gücünü aşan önemli işlerde kesin ifadeler kullanmıştır. Yakınlarının yanında kumandan ve idarecilere de aracılık yapmıştır. Hâdî annesinin bu faaliyetlerine yasaklama getirmiştir. Hayzürân bunun üzerine çevresindeki ilginin azalmasından dolayı rahatsız olmuş, oğluna kin beslemeye başlamıştır. Kaybettiği nüfuzunu Hârûn'un iktidarı ile yeniden kazanacağına inanmıştır.⁹⁸

Anne ile oğul arasındaki iktidar mücadelesi Hayzürân'ın üstünlüğü ile son bulacaktır. Bazı tarihçiler Hâdî'nin vefatına yakın çok ağır bir hastalığa yakalandığını söylerler. Ancak Hâdî'nin ölümü sıradan bir ölüm olmayacaktır. Annesinin önüne geçemeyen Hâdî onu öldürmeye çalışmıştır. Zehirli yemekler göndermiş, ancak Hayzürân tedbirli davranarak oğlunun niyetini anlamıştır. Hâdî, Hârûn'u da öldürmeye çalışmıştır. Ancak Hârûn'u öldürmeyi planladığı gece kendisi öldürülmüştür. Bu bir tesadüf değildir. Çünkü Hayzürân, Hâdî döneminde kaybettiği otoritesini Hârûn ile elde edeceğine inanmıştır. Bunun için Hâdî'den kurtulma planları yapmıştır. Cariyeler sayesinde hasta olan Hâdî'yi boğarak ya da zehirleyerek öldürmüştür. Hâdî'nin vefatıyla söyledikleri ve halkın tepkisini ölçmeye çalışması belirsizliği gidermiştir. Hayzürân'ın iktidardaki etkisini gözler önüne sermiştir. 16 Rebûlevvel 170/15 Eylül 786 yılında Hâdî'nin ölümüyle iktidar Hârûnürreşîd'e geçmiştir.⁹⁹ Onun halifeliği halk tarafından sevinçle karşılanmış, devletin gücü zirveye ulaşmıştır.¹⁰⁰

⁹⁸ Kırbıyık, "Hayzürân", *DİA*, ss. 106-107.

⁹⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, Dergâh Yayınları, C. 2, İstanbul, 2013, s. 45; Taberî, *Tarih*, (Çev. M. Faruk Gürtunca), C.4, s. 446; Taberî, *Tarih*, C. 8, Beyrut, ss. 205-207; İbn Kesîr, *El Bidaye ve'n-Nihaye*, C. 12, s. 267; Algül, *İslam Tarihi*, 1989, s. 261; Dineverî, *El-Ahbârü't-Tivâl*, s. 444. Sırma, *Müslümanların Tarihi*, C. 4, s. 67. Bozkurt, "Hâdî-İlelhak", *DİA*, ss. 16-17; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, Thk. M. Muhyiddîn Abdülhamîd, Katar, 1974, s. 266; Yıldız, *Doğuştan Günümüze*, C. 3, s. 129.

¹⁰⁰ İbn Kuteybe, *El-İmâme ve's-Siyâse*, s. 529; Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *DİA*, ss. 258-261; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 1974, s. 266; Yıldız, *Doğuştan Günümüze*, C. 3, s. 129.

2.5. Emîn-Me'mûn ve Kasım'ın Veliâht Tayini

Abbâsîlerin ilk döneminde veliâht tayin etme meselesi birçok kavga ve kargaşaya neden olmuştur. Bunun temel sebebi halifelerin birden fazla veliâht tayin etmeleridir.¹⁰¹ Nitekim Hârûnürreşîd olası iktidar mücadelesinin yaşanacağını önceden kestirmiş olmalı ki, bunun önüne geçebilmek için sırasıyla üç veliâht tayin etmiştir. Nitekim kaynaklarda bunun sebebi olarak Alîm Asmaî'nin Emîn ve Me'mûn'u imtihan ettiği sırada bir sırada Hârûnürreşîd; “*Bunlar ileride birbirlerine düşman kesilip öfke duyduklarında, aralarında çatışma çıkıp kan aktığında ve birçok bölge her ikisinin de ölmesini temenni ettiğinde durumumuz nice olur?*” şeklinde ağlayarak endişesini dile getirmiştir. Asmaî ise: “*Ey Mü'minlerin Emîri! Bu müneccimlerin çocukların doğduğu esnadaki öngörülerini mi yoksa âlimlerin bunlar hakkındaki nakillerini mi?*” sorusu üzerine Hârûnürreşîd; “*Aksine âlimlerin vasiler vasıtasıyla peygamberlerden nakilleridir.*” diye cevap vermiştir.¹⁰²

Hârûnürreşîd beş yaşındaki oğlu Muhammed'i “Emîn” sıfatıyla devlet erkânı, ordu ve halkın biatıyla ilk veliâht seçmiştir.(175/792)¹⁰³ Altı yıl sonra ise büyük oğlu Abdullah'ı Me'mûn ünvanıyla ikinci veliâhtlığa getirmiştir.(182/798)¹⁰⁴ Taberî, Hârûnürreşîd'in Me'mûn'un veliâhtlığı için şartların olgunlaşmasını beklediğini ve iki kardeşi aralarında anlaşmazlığa düşmemek şartıyla veliâht tayin ettiğinden bahseder.¹⁰⁵ Nitekim Hârûnürreşîd, Me'mûn'u veliâht tayin ederken ülke topraklarını oğulları arasında paylaşmıştır. Me'mûn'a Horasan'dan Hemedan'a kadar olan yerleri vermiştir. Kasım'a Mezototamya ve çevresindeki bölgeleri vermiştir. Emîn'i ise halifeliği döneminde Kasım'ın hakkına riayet etmesi için uyarmıştır. Ancak

¹⁰¹ Yıldız, *Doğuştan Günümüze*, C. 3, s. 58.

¹⁰² Dineverî, *El-Ahbâru't-Tivâl*, ss. 445-446.

¹⁰³ Taberî, *Tarih*, (Çev. M. Faruk Gürtunca), C.4, ss. 451; Yıldız, “Emîn”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, C. 11, ss. 112-114; Dineverî, *El-Ahbâru't-Tivâl*, s. 444; Sırma, *Müslümanların Tarihi*, C. 4, ss. 72-73; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2015, ss. 102-103; Bozkurt, “Hârûnürreşîd”, *DİA*, ss. 258-261; Hârûnürreşîd'in Muhammed'i el-Emîn lakabı ile veliâht tayini için bkz. Dimaşkî, *Şuzurâtu'z-Zeheb fî-Ahbâri Men Zeheb*, C. 1, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, Tarihsiz, s. 285; Kalkaşandî, *Meâsirü'l-Înâfe fî-Me'âlîmi'l-Hilâfe*, C. 1, Matbaatu'l-Hukümetü'l-Kuveyt, Kuveyt, 1985, s. 204.

¹⁰⁴ Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, Thk. M. Muhyiddîn Abdülhamîd, Matbaatu's-Seade, Mısır, 1952, s. 290. (Yakubî iki biat arasında sekiz sene olduğunu söyleyerek 183/799 tarihini vermektedir. Bkz. Ya'kûbî, *Târihu'l-Yakubî*, Dâru Sadir, C. 2, Beyrut, Tarihsiz, s. 415. Taberî'de 183/799 tarihini vermiştir. Taberî, *Tarih*, (Çev. M. Faruk Gürtunca), C.4, s. 451; İbn Kesîr, *El Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 10, Mektebetü'l-Mearif, Beyrut, Tarihsiz, s. 179.

¹⁰⁵ Taberî, *Tarih*, (Çev. M. Faruk Gürtunca), C.4, ss. 451.

Kasım'ın veliaht seçildiği tarih konusunda ihtilaflar vardır. Kasım'a da kardeşleri gibi toprak verilmesi resmi olarak veliaht seçildiğini göstermese de üçüncü veliahtlığa aday olduğunu göstermektedir.¹⁰⁶ Dineverî, Kasım'ın 189. yılı gibi daha geç bir tarihte Karmâsin'deki Rey seferinde veliaht tayin edildiğini söylemiştir.¹⁰⁷

Ancak Hârûnürreşîd 186/802 yılında oğulları ile gittiği hacda Emîn ve Me'mûn'dan veliahtlık sırasına uyacaklarına dair söz ve yemin almıştır. Kasım'ı "Mu'temen" lakabıyla üçüncü veliaht seçtiğini resmileştirmiştir. Ona el-Cezîre, Avâsım ve Sugûr'u tahsis ettiğini söylemiştir. Devlet erkânına oğullarına paylaştırdığı yerleri ve veliahtların birbirlerinin haklarına riayet edeceğini ilân etmiştir. Bütün veliaht tayinlerini resmileştirmek için ahitnameyi Kâbe duvarına asmış, Müslümanlar için hac günlerinde okutmuştur.¹⁰⁸ Hâdî ile veliahtlık konusunda yaşananlardan sonra Hârûnürreşîd oğulları arasında iktidar kavgasını önlemek istemiştir. Ancak veliaht tayininin Kâbe'de resmileşmesi halkın bir kısmı tarafından yerilmiştir.¹⁰⁹

2.6. Emîn'in Veliaht Tayininde Kabile Asabiyetinin Rolü

İlk veliaht olarak neden Emîn seçilmiştir? Hârûnürreşîd üzerinde asabiyet anlayışı gücünü göstermiştir. Nitekim bu İslam tarihinde ilk halife seçiminden beri Kureyşî-Haşimî soyundan gelme iktidara geçişte bir ayrıcalık olarak algılanmıştır. Emîn'in veliaht tayin edilmesinde bu anlayış liyakatin önüne geçmiştir. Emîn'in yönetime dair yeteneği olmadığı bilinmektedir. Ancak annesi tarafından Hâşimî

¹⁰⁶ Taberî, *Tarih*, (Çev. M. Faruk Gürtunca), C.4, ss. 451; Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, TDV Yayınları, C. 29, Ankara, 2004, ss. 101-104; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, C. 1, s. 112; Ya'kûbî, *Târihu'l-Yakubî*, C. 2, Beyrut, ss. 419-420; Dineverî, *El-Ahbâru't-Tivâl*, s. 444 Sırma, *Müslümanların Tarihi*, C. 4, ss. 72-73; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, ss. 102-103; Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *DİA*, ss. 258-261; Güneş, Hasan Hüseyin, "Abdullah Me'mun ve Muhammed Emîn'in Hilafet Mücadelesi", *Dergipark, Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi E-Dergisi Arşiv*, C. 2, S. 2, ss. 8-28.

¹⁰⁷ Dineverî, *El-Ahbâru't-Tivâl*, ss. 448; Sırma, *Müslümanların Tarihi*, C. 4, s. 85.

¹⁰⁸ Dineverî, *El-Ahbâru't-Tivâl*, s. 444; Sırma, *Müslümanların Tarihi*, C. 4, ss. 72-73; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, ss. 102-103; Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *DİA*, ss. 258-261; Taberî, *Tarih*, (Çev. M. Faruk Gürtunca), C.4, s. 451. Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, ss. 101-104; Yıldız, "Emîn", *DİA*, ss. 112-114; Emîn'in yazdığı ahitnamenin metni için bkz. Ya'kûbî, *Târihu'l-Yakubî*, C. 2, Beyrut, ss. 416-419; Me'mun'un yazdığı ahitnamenin metni için bkz. Ya'kûbî, *Târihu'l-Yakubî*, C. 2, Beyrut, ss. 419-421; Dineverî, *El-Ahbâru't-Tivâl*, s. 444; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, ss. 102-103.

¹⁰⁹ İbn Kesîr, *El-Bidâye*, C. 10, Beyrut, s. 187; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam*, C. 9, s. 111; Tağrîberdî, bu belanın kendi zamanına kadar devam ettiğini ve bir kaide olmaksızın kendi oğullarına biat edip diğer adayların hal' edildiğini söyleyerek durumdan şikâyetçi olduğunu ima etmiştir. Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, C. 2, Müessesetü'l-Mısriyye ve't-Terceme ve't-Tabaa, Mısır, Tarihsiz, s. 98.

soyuna dayandığından Me'mûn'un önüne geçmiştir. Hanedan üyeleri bu tayini desteklemişlerdir. Bunun yanında halifeyi etkisi altına alan Bermekîlerden Fazl b. Yahya da Emîn'in tarafını tutmuştur. Me'mûn ise idari yetenek ve başarısı ile ünlenmiştir. Ancak sırf annesi Soğd asıllı Horasanlı bir adlı cariye'nin oğlu olduğu için iktidar Araplardan çıkabilirdi. Me'mûn'un, yönetimi dayıları ve Horasanlılar arasında paylaşırma korkusu hanedanın Hârûnürreşîd'e baskı yapmasına neden olmuştur. Çevresindeki baskılara dayanamayan Hârûnürreşîd Emîn'i seçmeye mecbur kalmıştır. Fazl b. Yahya Horasan'da Emîn'e biat alırken, Hârûnürreşîd zoraki biatını yenilemiştir.¹¹⁰ Hârûnürreşîd, Me'mûn'un idari yeteneği ve Emîn'in kusurlarına rağmen bu tayinden vazgeçememiş, veliaht değişikliğine gidememiştir. Hanedanın Emîn'i desteklemesi ile Hârûnürreşîd'in üzerindeki baskı Emîn'i azletmesini ve Me'mûn'u ilk sıraya almasını engellemiştir.

Hârûnürreşîd, nefsine düşkünlüğü ve yönetime dair yetersizliği ile bilinen Emîn'i veliaht atasa da, gönlü hep Me'mûn'dan yana olmuştur.¹¹¹ Me'mûn'u ilk veliahtlığa getirmek istemiştir. Nitekim Asmaî adındaki âlimle bir sohbetinde Fazl b. er-Reb'i'yi çağırması: *“Ey Abbâsî! Ben veliaht tayin etmeye karar verdim. Muhammed ve Abdullah hakkındaki kararımı vermiş bulunuyorum. Biliyorsun ki bu işi heva ve hevesine boyun eğmiş, eğlence ve lezzetlere dalmış Muhammed'e verirsem, halkın işlerini karıştıracak ve ipin ucunu kaçırarak, uzaklarda bulunan azgın ve günahkâr guruh onun hakkında tamaha kapılacak. Bu işi Abdullah'a verecek olursam, halkı hedefe yöneltecek, memleketi düzeltecektir. Onda Ebû Ca'fer'in kararlılığı Mehdî-Billâh'in cesareti vardır. Ne dersin?”* demiştir. Fazl b. er-Reb'i' Hârûnürreşîd'in Me'mûn'un tarafını seçtiğini görünce onu uyararak bu kararın çok önemli olduğunu vurgulamış yapılacak hatanın bir telafi kabul etmeyeceğini söylemiştir.¹¹² Nitekim Hârûnürreşîd bir konuşmasında Me'mûn'u överek şu ifadeleri kullanmıştır: *“Allah'a hamdolsun Abdullah (Me'mûn), Mansur'un*

¹¹⁰ Bozkurt, “Me'mûn”, *DİA*, ss. 101-104; Bozkurt, “Hârûnürreşîd”, *DİA*, ss. 258-261; Muhammed Mustafa Haddara, *el-Me'mun Halifetu'l-Âlim*, Daru'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, İskenderiyye, Tarihsiz, ss. 33-34; Taberî, *Tarih*, (Çev. M. Faruk Gürtunca), C.4, ss. 451; Yıldız, “Emîn”, *DİA*, ss. 112-114; Güneş, “Abdullah Me'mun ve Muhammed Emîn'in Hilafet Mücadelesi”, *Dergipark*, ss. 8-28; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, Mısır, s. 290.

¹¹¹ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 10, Beyrut, s. 165; Güneş, “Abdullah Me'mun ve Muhammed Emîn'in Hilafet Mücadelesi”, *Dergipark*, ss. 8-28.

¹¹² Dineverî, *El-Ahbâru't-Tivâl*, ss. 446-447.

azmini, Mehdi'nin takvasını ve Hâdi'nin izzet-i nefsinin taşıyor. Eğer söyleyebilseydim dördüncü özelliğini de kendimden söylerdim. Muhammed b. Zübeyde'nin hevesine uyan biri olduğuna bilmeme rağmen onu öne geçiriyorum.”¹¹³ Hakikaten Me'mûn'u hep öne geçirmiştir. Hârûnürreşîd Emîn'e göstermediği itimadı Me'mûn'a göstermiştir. Nitekim Emîn'e Me'mûn'u azletme yetkisi vermezken, Me'mûn'a, Kasım'ı azletme yetkisi tanımıştır.¹¹⁴ Yine Me'mûn ve Kasım'ın hakkına tecavüz ettiği takdirde Emîn'in veliahtlığını elinden alacağını söylemiştir. Kasım'ın Mezapotamya valiliği, Emîn'in hâkimiyet sahasını daraltmıştır. Ancak Emîn veliahtlığını kaybetmemek için kardeşinin hakkına dokunamamıştır.¹¹⁵

Hârûnürreşîd sonraki süreçte devletin geleceğini Emîn'e bırakmak istemediğinden kurduğu planla, Me'mûn'u iktidara getirmeyi düşünmüştür.¹¹⁶ Onu ikinci veliaht tayin ettiğinde Horasan'a ve Hemedan'a kadar olan bölgenin valiliğine getirmiştir.¹¹⁷ Bu amaçla Horasan'ı kalıcı olarak Me'mûn'a vermiştir. İlgili şartnameyi yazdırarak onaylayan Emîn veliaht ve halife olarak bölgeye müdahale edemeyeceğini kabul etmiştir. Me'mûn bu sayede neredeyse müstakil bir devlet gibi hareket etmiştir. Özerk bir yönetimi andırarak güce ulaşmıştır. Böylece Horasan, Me'mûn için gelecek adına garantili bir yatırıma dönüşmüştür.¹¹⁸ Devleti kuran Horasan gücünü arkasına alan Me'mûn Emîn'e karşı mücadelesinde zafere giden yolu açmıştır.¹¹⁹

Hârûnürreşîd, Râfi' b. Leys isyanının tehlikeli bir hal alması üzerine 192/808 yılında iktidarı Muhammed'e bırakarak oğulları Me'mûn ve Sâlih ile beraber Horasan'a sefere çıkmıştır. Hârûnürreşîd vefatına kadar Me'mûn'a olan desteğini sürdürmüştür. Onu ilk veliahtlığa getirmese de, layık olduğunu düşündüğü iktidara

¹¹³ İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 10, Beyrut, s. 165.

¹¹⁴ Detaylı bilgi için Me'mun'un ahitnamesine bkz. Ya'kûbî, *Târihu'l-Yakubî*, C. 2, Beyrut, s. 419–421.

¹¹⁵ Taberî, *Tarih*, (Çev. M. Faruk Görtunca), C.4, ss. 451. Bozkurt, “Me'mûn”, *DİA*, ss. 101-104; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, C. 1, s. 112.

¹¹⁶ İbn Kesîr, *El Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 10, Beyrut, s. 165.

¹¹⁷ Bozkurt, “Me'mûn”, *DİA*, ss. 101-104.

¹¹⁸ Taberî, *Tarih*, (Çev. M. Faruk Görtunca), C.4, ss. 451. Bozkurt, “Me'mûn”, *DİA*, ss. 101-104; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, C. 1, s. 112; Ya'kûbî, *Târihu'l-Yakubî*, C. 2, Beyrut, ss. 419–420; Osman Çetin, “Horasan”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 18, İstanbul, 1998, ss. 234-241.

¹¹⁹ Hârûnürreşîd'in Abdullah'a verdiği Me'mun lakabı emniyet verilmiş anlamına gelmektedir. Güneş, “Abdullah Me'mun ve Muhammed Emîn'in Hilafet Mücadelesi”, *Dergipark*, ss. 8-28; Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, Mısır, s. 290.

kavuşması için tüm şartları hazırlamıştır. Nitekim vefatından hemen önce Me'mûn'un veliahtlık biatını yenilemiştir.(3 Cemâziyelâhir 193/24 Mart 809) Diğerlerinden farklı olarak Rey'de ordu ve tüm komutanları toplayarak Me'mûn'un veliahtlığını yenilemiştir. Tüm mal, araç-gereç, silah ve hazineyi Me'mûn'a devrettiğini söylemiştir. Böylece daha vefat etmeden Me'mûn'un liderliğinde askeri desteği sağlamıştır. İbnü'l- Esir'e göre isyanı bastırmak için giderken hasta olan Hârûnürreşîd, ata, katıra ve hatta merkebe binecek gücü bile kalmamıştır. Yolda hastalığı iyice artmış, 3 Cemâziyelâhir 193/24 Mart 809 yılında vefat etmiştir.¹²⁰

¹²⁰ İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, (Çev. Ahmet Ağırakça), Çağrı Yayınları, C. 8, İstanbul, 1992, s. 154; Algül, *İslam Tarihi*, 1989, s. 271; Aynı olay İbnü'l-Kesir tarafından farklı şekilde anlatılır: "Hârûnürreşîd isyan eden Rafî bin Leys üzerine sefere çıkmak ister. Bağdat'ı Emîn'e bırakır. Me'mun, kardeşinin yapacaklarından çekindiğini söyleyerek babasından kendisiyle birlikte sefere çıkma izni alır." Bkz. İbn Kesîr, *El Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 10, Beyrut, s. 207; Dineverî, *El-Ahbâru't-Tivâl*, ss. 447-449; Sırma, *Müslümanların Tarihi*, C. 4, s. 86; Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *DİA*, ss. 258-261; Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, ss. 101-104; Hârûnürreşîd'in Me'mun'un yerini sağlamlaştırmak için bu tedbirleri aldığına Haddara dikkat çekmiştir. Bkz. Muhammed Mustafa Haddara, *el-Me'mun Halifetu'l-Âlim*, İskenderiyye, ss. 38-41; Taberî, *Tarih*, C. 5, Beyrut, s. 27.

II. BÖLÜM

ARAP-FARS UNSURUNUN ÇATIŞMASI

1. Arap Asabiyetine Karşı Şuûbiyye Hareketi

Şuûbiyye terimi Araplara muhalif fırka anlamında ilk olarak Birinci Abbâsî asrında kullanılmıştır.¹²¹ Şuûbiyyenin temeli, fetihler sonucunda Arap olmayanların hâkimiyet altına alınmasına dayanır. Şuûbiyye, asabiyet anlayışına ve mevâlî politikasına bir tepki olarak ortaya çıkmış olup Arap soyuna düşman, eşitlik anlayışını savunan bir düşünce hareketidir. İslâm'ı kabul eden Fars, Türk ve Berberî gibi milletlerin Araplardan üstün olduğunu savunan bir akımıdır.¹²²

Şuûbiyye Emevîlerin son döneminde İslâmiyet'in eşitlik fikrine dayanmıştır. Bu dönem kadar kabilecilik ve asabiyet duygularının etkisiyle Arap olmayanlara ikinci sınıf muamelesi yapılmıştır. Yabancılar ise buna karşı siyâsî ve edebî güç ve imkânlarıyla faaliyet gösterme ihtiyacı hissetmişlerdir. Böylece siyâsî, etnik, dinî ve kültürel grupları içine alan Şuûbiyye Arap karşıtı bir asabiyet fikrini getirmiştir. Şuûbiyye'nin amacı Arap hâkimiyetini ortadan kaldırarak yerine Fars İmparatorluğu'nu yeniden diriltmek, İslâm inancını etkisiz hale getirmek ve eski İran dinlerini ikame etmek olmuştur. Şuûbiyye bunu çoğunlukla Farslılar eliyle gerçekleştirmiş, ilk Abbâsî asrında kurumsallaşmıştır. Halifeler bu dönemde kültür-medeniyet açısından Farslıların etkisinde kalmıştır. Neredeyse her alanda bir Fars hareketi veya Arap-Fars mücadelesi yaşanmıştır. Ebü'l-Abbâs'dan Hârûnürreşîd döneminin sonuna kadar çoğunluğu İranlı olan taraftarlar sesini güçlü bir şekilde duyurmuştur. Mevâlî devlet yönetiminde ağırlık kazanmaya başlamıştır. Sivil ve askerî bürokrasinin kilit noktalarına Farslılar getirilmiştir. Vezirlerin neredeyse tamamı onlardan seçilmiştir.¹²³

¹²¹ Apak, *Şuûbiyye Hareketinin Tarih Arka Planı*, ss. 17-51; Apak, "Şuûbiyye", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2010, C. 39, ss. 244-246.

¹²² Apak, "Şuûbiyye", *DİA*, ss. 244-246; Şuheda Günçe, "Emeviler Dönemindeki Mevali Politikasının Rivayetlere Etkisi", *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S, 5, 2019, ss. 15-30; Şuheda Günçe, "The Effect Of The Mawali Policy On Narrations During The Umayyad Period", *The Journal Of Islamic History*, Issue: 5, 2019, ss. 15-30.

¹²³ Abbâsî vezirlerinin yönetimde etkinlikleri hakkında geniş bilgi için bkz. Zâhiye, Kaddûra, eş-Şuûbiyye ve Eseruhâ el-İctimâiyye ve's-Siyâsiyye, Beyrut 1988, ss. 239-311, 188, 189, 308; Apak, *Şuûbiyye Hareketinin Tarih Arka Planı*, ss. 17-51; Apak, "Şuûbiyye", *DİA*, ss. 244-246; Detaylı

Hârûnürreşîd döneminde Bermekîlerin tasfiyesi Arapların Acemlere karşı bir zaferidir.¹²⁴ Ancak Emîn ile Me'mûn'un "Büyük fitne" olarak anılan iktidar mücadelesi Acemlerin Araplara galibiyetiyle sonuçlanmıştır.¹²⁵ Me'mûn ve Mu'tasım döneminde Şuûbiyye birçok açıdan zirve dönemi yaşamıştır. Farslıların yanında Türk, Rum, Süryâni v.s. asıllı şâir, kâtip, âlim ve idarecilerle birlikte yabancı halk arasında sayısız taraftar bulmuştur. Şuûbiyye zamanla ilmî bir renk kazanmış fikrî mücadele şeklinde devam etmiştir.¹²⁶ Mu'tasım yönetime tamamen ele geçiren Fars gücüne karşı Türklerin önünü açmıştır. Böylece hem Fars nüfuzunu kırmak, hem de Arapların etkinliğini artırmayı hedeflemiştir. Yönetimde dengeyi sağlamak için bürokrasinin önemli makamlarına Türkleri getirmiştir. Dolayısıyla Arap-Fars mücadelesi, yönetimde Türklerin gücünü artırmıştır.¹²⁷ Ancak zamanla Arap-Fars mücadelesinin yerini Arap-Türk rekabeti almıştır. Şuûbiyye'nin getirdiği ilk siyâsî sonuç ülkenin toprak bütünlüğünün tehlikeye girmesidir. Etnik çatışmalar nedeniyle gerileyen devlet merkezî otoriteyi kaybetmiş, bunun sonucunda ülkenin doğusunda Tâhiriler ve Saffâriler gibi bağımsız devletler ortaya çıkmıştır.¹²⁸

2. Ebû Müslim-i Horasânî'nin Tasfiyesi ve Neden Olduğu İsyanlar

Emevî Devleti'nin sona ermesinde en önemli rolü oynayan Ebû Müslim-i Horasânî, iktidarın Abbâsîler'e intikalini sağlamıştır. Abbâsî ihtilâlinin liderliğini ele alarak Merv'e yerleşmiş, faaliyetlerini buradan sürdürmüştür.(128/746) Ebû Müslim Emevî aleyhtarı faaliyetlerin merkezi Horasan'a tamamen hâkim olmuştur.¹²⁹ Devletin kuruluş sürecinde büyük yarar sağlamış, Horasan'da karışıklıkları sonlandırarak büyük bir itibar kazanmıştır. Ebû Seleme el-Hallal ile Süleyman b. Kesîr'in bertaraf edilmesini sağlamıştır. Ancak Îsâ b. Mûsâ'nın veliahtlığını istediği

bilgi için Demircan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında Arap-Mevâlî İlişkileri*, İstanbul, 1996, ss. 61-92; Ergin, *Siyasi ve İtikâdi Mezheplerin*, s. 2.

¹²⁴ Bermekî ailesinin Abbâsî yönetimindeki etkinlikleri hakkında bkz. Kaddûra, *Şuûbiyye*, ss. 244-310; Apak, *Şuûbiyye Hareketinin Tarih Arka Planı*, ss. 17-51.

¹²⁵ Emîn-Me'mûn mücadelesi hakkında bkz. Kaddûra, *Şuûbiyye*, ss. 221-233; Apak, *Şuûbiyye Hareketinin Tarih Arka Planı*, ss. 17-51.

¹²⁶ Apak, *Şuûbiyye Hareketinin Tarih Arka Planı*, ss. 17-51; Apak, "Şuûbiyye", *DİA*, ss. 244-246.

¹²⁷ Mu'tasım dönemi Türk bürokratlarının listesi için bkz. Ya'kûbî, *Tarih*, C. 2, s. 478; Mes'ûdî, *Mürûcû'z Zeheb*, C. 4, Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Mısır, 1964, s. 53; Apak, *Şuûbiyye Hareketinin Tarih Arka Planı*, ss. 17-51.

¹²⁸ Apak, *Şuûbiyye Hareketinin Tarih Arka Planı*, ss. 17-51.

¹²⁹ Mes'ûdî, *Mürûcû'z Zeheb*, C. 3, ss. 357-358; Çetin, "Horasan", *DİA*, s. 236; Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasânî", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, C. 10, ss. 197-199; Nurettin Albayrak, "Ebû Müslim Destanı", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1994, C. 10, ss. 195-196.

için Ebû Ca'fer'in veliahtlığına karşı çıkmıştır. Bu nedenle Ebû Ca'fer ile arası açılmıştır. Özellikle 136/754 yılında Ebû Ca'fer ile beraber gittiği hac yolculuğundaki tavırları Ebû Ca'fer'in endişelenmesine neden olmuştur. Ebû Ca'fer Ebü'l-Abbas'a onu öldürmeyi teklif etmiş, ancak muvaffak olamamıştır. Hac dönüşünde Ebü'l-Abbas'ın ani vefatı ve Ebû Ca'fer'in halifeliği, kısa süreliğine de olsa aralarındaki gerginliği hafifletmiştir.¹³⁰

Abbasî ihtilalinde Araplardan ziyade İranlılar yer almıştır. Ebû Müslim'in şahsiyetinde taraftarları ve yardımcıları olan Horasanlılar, Abbasîlere iktidarı hediye etmiştir. Abbasîler gördükleri bu destek sebebiyle Horasanlıları korumuşlardır. Devletin temel dayanağını onlar oluşturduğundan 3./9. asrın ortalarına dek hilafet ordusunda ve saray hizmetlerinde onları görevlendirmişlerdir.¹³¹ Ancak Ebû Ca'fer otoriteyi sağlamak için Horasanlılardan ziyade Arapların etkinliğini artırmak istemiştir. Ebû Müslim ve adamlarını bertaraf etmeye çalışmıştır.¹³² Nitekim Ebû Müslim, artan itibarından dolayı iktidar için bir tehlike teşkil etmeye başlamıştır. Ebû Ca'fer, Ebû Müslim'i Abdullah b. Ali isyanını bastırmak için görevlendirmiştir. Abdullah b. Ali'nin yenilgi sonrası kaçmasının ardından Ebû Müslim hazine ve malları ele geçirerek gücünü artırmıştır. Ebû Ca'fer, başarısından dolayı onu tebrik etmiş, hazinenin merkeze gönderilmesini emretmiştir. Ancak Ebû Müslim halifenin bu emrine karşı çıkmıştır. Ebû Ca'fer onu, Horasan'da bir isyan çıkarmasını önlemek adına merkeze yakın bir yerde kontrol altında tutmak istemiştir. Bunun için onu, Suriye ve Mısır valiliğine getirerek Dımaşk'ta kalmasını emretmiştir. Ancak Ebû Müslim bunun bir komplo olacağını düşünerek ordusuyla Horasan'a gitmiştir. Ebû Ca'fer bir heyetle ona şükranını bildirmiş yeniden merkeze davet etmiştir. Ebû Müslim ikna olarak ordusunu Hulvân'a bırakmış, 3000 kişiyle Rûmiye'de halifenin yanına gelmiştir. Ordu Rûmiye dışında karargâh kurduğu sırada Ebû Ca'fer ona son derece iyi davranarak şüphelerini gidermiştir. Daha sonra onu öldürtmüştür.(24 Şâban 137/12 Şubat 755) Ebû Müslim'in kumandanlarını teskin etmek için rüşvet

¹³⁰ Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasânî", *DİA*, ss. 197-199; Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, ss. 31-48; Yakûbî, *Târîhu'l-Yakûbî*, C. 3, Necef, s. 88; Bozkurt, "Mansûr", *DİA*, ss. 5-6.

¹³¹ Çetin, "Horasan", *DİA*, s. 236.

¹³² Ağırakça, "Rebî' b. Yûnus", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2007, C. 34, ss. 497-498; Yıldız, "Bermekîler", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1992, C. 5, ss. 517-520.

vermiş, bir hutbe ile itaatsizliği sebebiyle öldürüldüğünü bildirmiştir.¹³³ Ancak Ebû Müslim'i öldürttüyse de hedefine ulaşamamıştır. Ebû Ca'fer'in kâtipliğini yapan Hâlid b. Bermek, idarede İranlı unsurun varlığını devam ettirmiştir. Giderek büyüyen Bermekî otoritesi ile Fars hâkimiyeti devam etmiştir.¹³⁴

Ebû Müslim'in ölümünden sonra intikam hırsıyla bir dizi isyan çıkmıştır.¹³⁵ Ebû Müslim'in soyundan geldiğini iddia eden onun imâmet ve ulûhiyyetine inanan gruplar siyasî-dinî içerikli bir isyan başlatmıştır. İntikam almak için seferber olmuşlardır. Bunlar Sinbâd, Sinbâd'ın ölümüyle Cevher b. Mirrar el-Icli, İshak, Ustazsis, Mukanna' el-Horasânî ve Bâbek gibi isyancılarıdır.¹³⁶

2.1. Sinbad İsyanı

Horasanlı Sinbad, 755 yılında Rey'i ele geçirip Ebû Müslim'in öldürülmesini protesto etmiştir. Ebû Ca'fer tarafından gönderilen Cevher b. Mirrar el-Icli, Sinbad'ı öldürmüştür.¹³⁷ İsyân bastırılmıştır ancak Cevher b. Mirrar el-Icli, Sinbad'ın hazinesini halifeye göndermeyerek isyan etmiştir. Ebû Ca'fer'in gönderdiği Muhammed b. Eşas ile Ömer b. Hafs, Cevher b. Mirrar el-Icli'yi öldürerek isyanı bastırmıştır.¹³⁸ Ebû Müslim'in takipçilerinden İshak ve Ustazsis gibi muhaliflerinin çıkardığı isyanlar, Halife Mehdî tarafından ilki 757, ikincisi ise 768 yılında bastırılmıştır.¹³⁹

2.2. Mukanna' el-Horasânî İsyanı

Mukanna' el-Horasânî isyanı Orta Asya'nın köylü ve çiftçilerden meydana gelen halkıyla, Mâverâünnehir'de hâkim olan Abbâsî yönetimi arasında sosyal bir mücadele şeklinde cereyan etmiştir. Mukanna', Abbâsî ihtilâli sırasında Ebû Müslim'in ordusunda kumandanlık veya divan kâtipliği yapmıştır. Horasan

¹³³ Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasânî", *DİA*, ss. 197-199; Yakûbî, *Târîhu'l-Yakûbî*, C. 3, Necef, s. 88; Algül, *İslam Tarihi*, 1989, s. 240; Hamdullah Müstevfi, *Târîhi Güzide*, s. 234.

¹³⁴ Ağırakça, "Rebî' b. Yûnus", *DİA*, ss. 497-498; Yıldız, "Bermekîler", *DİA*, ss. 517-520.

¹³⁵ Tayeb El-Hibri, *Reinterpreting Islamic Historiography*, Cambridge University Press, UK 2004, p.6.

¹³⁶ Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasânî", *DİA*, ss. 197-199.

¹³⁷ Apak, *İslam Tarihi*, 2013, s. 77; Algül, *İslam Tarihi*, 1989, s. 241.

¹³⁸ Algül, *İslam Tarihi*, 1989, s. 243; Cem Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001, s. 101.

¹³⁹ Apak, *İslam Tarihi*, 2013, ss. 78-79.

çevresinde dâiler göndererek taraftar kazanmaya çalışmıştır. Kendisine nispetle taraftarları “Mukannaiyye” diye anılmıştır. Mâverâünnehir’de peygamberlik ve ilâhlık iddiasıyla isyan etmiştir. 141/759 yılında Horasan’da peygamberliğini ilân ettiğın de yakalanarak hapsedilmiş ve ardından serbest bırakılmıştır. Mehdî-Billâh döneminde 157/774, 159/776 veya 161/778 yılında Allah’ın Hz. Muhammed’den sonra Ebû Müslim’in sûretlerinde ve en sonunda kendi sûretinde görüldüğünü iddia etmiş, ulûhiyyetin kendine geçtiğini söylemiştir. İslamî kaideleri ilga etmiş, Ebû Müslim’in Hz. Peygamber’e karşı üstünlüğünü dile getirmiştir. Keş bölgesinde isyan etmiştir. İsyân Mâverâünnehir’in her tarafına yayılmaya başlayınca Buhara Valisi Hüseyin b. Muâz ile bölge kadısı Âmir b. İmrân’ın gönderdiği ordu 700 isyancıyı öldürmüştür. Ancak isyan bastırılmamıştır.(Receb 159/Mayıs 776) Halife Mehdî bölgeye Cebrâil b. Yahyâ ve kardeşi Yezîd’i göndermiştir. Muâz b. Müslim, isyancılara ağır bir darbe vurmuştur.(161/778) Kumandayı Herat Emîri Saîd el-Haraşî’ye devretmiştir. 30.000’e yakın isyancı Saîd el-Haraşî’den eman dileyerek ayrılmıştır. Kalan 2000 civarında taraftarlarıyla mücadele eden Mukanna mağlûp olacağını anlayınca Siyâm kalesinin ortasına büyük bir ateş yaktırmıştır. Mevcut hayvanları, malları ve elbiseleri ateşe atmış, taraftarlarına birlikte semaya yükselmek için kendilerini ateşe atmalarını emretmiştir. Mensupları ve yakınlarıyla ateşe atlamıştır. Kaynaklar her tarafın boş, yanmış ve tahrip edilmiş olarak bulunduğunu söylemiştir. Yine Mukanna’ ve taraftarlarının zehirli içkiden dolayı öldüğü de rivayet edilmiştir.¹⁴⁰

2.3. Babek İsyanı

Devleti en çok uğraştıran isyanlardan biri de Babek isyanıdır. İsyân Me’mûn devrinde bastırılmamış, Hamedan’a kadar yayılmıştır.¹⁴¹ Bâbek Ebû Müslim’in müridi Mukanna’nın akidesini tekrar ortaya atmıştır. Hürremiyye hareketinin lideri olarak Azerbaycan’da yirmi yıl sürecek dinî ve siyasî bir isyan başlatmıştır. Emîn ile Me’mûn’un iktidar mücadelesi, Emîn’in katli, Me’mûn’un Ali er-Rızâ’yı veliaht göstermesiyle Bağdat’ta çıkan karışıklıklar, Herseme b. A’yen’in öldürülmesi gibi

¹⁴⁰ Mustafa Öz, “Mukanna’ el-Horasânî”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, C. 31, ss. 124-125.

¹⁴¹ Taberî, *Tarih*, (Çev. M. Faruk Gürtunca), C.4, s. 517; İbnü’l-Esir, *El-Kâmil Fi’t-Târîh*, C.8, s. 192; Algül, *İslam Tarihi*, 1989, s. 318; Yıldız, “Bâbek”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1991, C. 4, ss. 376-377.

hadiseler, Bâbek'e isyan için beklediği fırsatı vermiştir. Bâbek, Bezz civarında herkesi kılıçtan geçirmiş, malları gasbetmiştir.(816) Me'mûn 820 yılında isyanı bastırmak için Yahyâ b. Muâz'ı Azerbaycan valiliğine getirmiştir. Yahyâ b. Muâz'ın valiliğinin ardından Îsâ b. Muhammed, Züreyk b. Ali, Muhammed b. Humejd et-Tûsî, Abdullah b. Tâhir, Uceyf b. Anbese ve Ali b. Hişâm'ı tayin etmiştir. Ancak isyan bastırılmamıştır. Mu'tasım isyanı bastırması için Afşin'i Cibâl ve Azerbaycan valiliğine getirmiştir. Kaynaklarda Bâbek'in Bizans İmparatoru Theophilos'u Abbâsîlere karşı savaşmaya teşvik ettiği anlatılmaktadır. Nitekim Bâbek, mücadeleyi kaybedeceğini anlayınca Bizans imparatoruna sığınmak için halifeden eman alarak zaman kazanmak istemiştir. Sonunda Sehl b. Sımbat adlı bir Ermeni'ye sığındığı sırada idam edilmiştir.(3 Safer 223/4 Ocak 838)¹⁴²

3. Abbasî İktidarında Bermekî Hâkimiyeti

3.1. Hâlid b. Bermek

Fars unsuru Abbâsîlerin ilk döneminde karşımıza Bermekîler ile çıkmıştır. Bermekîler, Abbâsîlerin ilk döneminde başta vezirlik olmak üzere çeşitli makamlarda otoriter hale gelen bir sülaledir. Hâlid b. Bermek, devlet hizmetinde ailesinin ilk temsilcisi olarak Bermekîlerin bir hânedan haline gelmesini sağlamıştır. Üç halife zamanında çeşitli görevlerde bulunmuş ve daima itibar ve nüfuzunu korumuştur. Abbâsî ihtilâlinde görev almış, Ebü'l-Abbas ile samimi bir yakınlık kurmuştur. Bu dönemde vezirlik makamı ihdas edilmediğinden vezire bağlı divanların başkanlığı kâtiplere verilmiştir. Ebû Seleme el-Hallâl'm ölümüyle Hâlid Ebü'l-Abbas'ın özel kâtipliğini yapmış, kâtiplerin reisi olarak Dîvânü'l Harâc ve Dîvânü'l Cünd yönetimiyle ilgilenmiştir.¹⁴³ Ebû Ca'fer döneminde Hâlid, maliyede görev almış, Bağdat'ın inşasında başarılı olmuştur. Askeri yönü güçlü olduğundan

¹⁴² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, Thk. M. Ebül Fazl, C. 8, Kahire, s. 574; Dineverî, *Ahbaru't-Tıval*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 435; İbn Kesîr, *El Bidaye ve'n-Nihaye*, C.12, s. 480; Halife b. Hayyat, *Tarih-i Halife b. Hayyat*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2001, s. 568; Ahmet Cevdet, *Tevarih-i Hulefa*, s. 82; İbnü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, C.8, s. 197; Yıldız, "Bâbek", *DİA*, ss. 376-377; Bu olaylar hakkında geniş bilgi için bkz. Algül, *İslam Tarihi*, 1989, ss. 318-327; Algül, *İslam Tarihi*, 1991, ss. 288-305; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, C. 1, ss. 113-114; Apak, *İslam Tarihi*, 2013, ss. 222, 224, 233; Azimli, Mehmet, *Abbâsîler Dönemi Babek İsyanı*, İlahiyat Yayınları, Ankara, 2004, s. 107-114; Sırma, *Müslümanların Tarihi*, C. 4, s. 108; Ahmet Saim Kılavuz, "Ali er-Rızâ", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1989, C. 2, ss. 436-438.

¹⁴³ Yıldız, "Bermekîler", *DİA*, ss. 517-520; Yıldız, *Doğuştan Günümüze*, C. 3, s. 59; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, C. 1, s. 105; Hamdullah Müstevfi, *Tarihi Güzide*, s. 233.

memurken servetini artırmak için bütün fırsatları değerlendirmiştir. Ancak Ebû Ca'fer vefatından hemen önce bilinmeyen bir sebeple Hâlid'i valilikten azletmiştir. Yaklaşık üç milyon dirhemlik malına el koyarak ağır bir para cezası vermiştir. Yahyâ b. Hâlid babasının para cezasını Hayzürân ve çevresinden topladıklarıyla ödemiştir. Ebû Ca'fer daha sonra onu affederek Musul valiliğine getirmiştir.(158/774-75)¹⁴⁴

3.2. Yahyâ b. Hâlid

Bermekîlerin en meşhur ferdi, uzun süre vezirlik yapan Yahyâ b. Hâlid'dir. Yahyâ'nın hanımı Zübeyde Hârûn'u, Mehdî'nin ümmüveledi Hayzürân da Fazl'ı emzirdiğinden aradaki süt akrabalığı Yahyâ'yı Ebû Ca'fer ve ailesine yaklaştırmıştır.¹⁴⁵ Yahya b. Halid'in ölümüyle Musul ve Azerbaycan valiliğine getirilmiştir.(775)¹⁴⁶ Mehdî döneminde kâtipler ve mevâlî devlet yönetiminde etkili hale gelmiştir. Kâtipler arasında bulunan Hâlid ve Yahyâ'da bunlardan biridir. Mehdî, Yahyâ'yı Bağdat'a getirerek Hârûnürreşîd'e hoca ve kâtip olarak tayin etmiştir. Hârûnürreşîd'in Yahyâ'ya baba diye hitap ettiği bile olmuştur. Böylece Yahyâ'nın Abbâsî siyasetinde etkinlik dönemi başlamıştır.(161/778) Hârûn, Azerbaycan ve İrmîniye dâhil batı eyaletlerinin valiliğine tayin edildiğinde Yahyâ'yı Dîvânü'r-resâil'in başına getirmiştir.¹⁴⁷(163/780) Hârûnürreşîd ve Yahyâ Mehdî'nin vefatı sırasında yanında bulunmuştur.(169/785) Yahyâ, Hârûnürreşîd'e olası bir kargaşayı önlemek için orduyu Bağdat'a götürmesini ve Cürcân'da bulunan Hâdî'ye biat etmesini tavsiye etmiştir. Yahyâ'nın tavsiyeleriyle Hârûnürreşîd Cürcân'da bulunan Hâdî'nin Bağdat'a gelmesini sağlamıştır. Hâdî'ye biat ederek olası bir karışıklığın çıkmasını önlemiştir. Mehdî'nin ölümünü fırsat bilen askerler maaşlarının verilmediği bahanesiyle çevredeki evleri ateşe vermiştir. Hayzürân'ın

¹⁴⁴ Yılmaz, "Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî", *DİA*, ss. 251-253; Yıldız, "Bermekîler", *DİA*, ss. 517-520; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, C. 1, s. 105.

¹⁴⁵ Yılmaz, "Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî", *DİA*, ss. 251-253; Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *DİA*, ss. 258-261; Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-kiittâb*, Nşr. Mustafa es-Sekkâ – İbrâhim el-Ebyârî – Abdülhafız Şelebî, Kahire, 1980, s. 136; Yıldız, "Bermekîler", *DİA*, ss. 517-520.

¹⁴⁶ Brockelmann, *İslâm Milletleri*, C. 1, s. 105; Yılmaz, "Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî", *DİA*, ss. 251-253; Yıldız, "Bermekîler", *DİA*, ss. 517-520.

¹⁴⁷ Yılmaz, "Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî", *DİA*, ss. 251-253. Abdülazîz Ed-Dûrî, "Bağdat", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1991, C. 4, ss. 425-433; Es-Sercanî, Ragıp, *İslam Tarihi*, Haz. Ahmet Ağırakça, Beka Yayınları, İstanbul, 2010 s. 287; *Encyclopedia of Arabic Literature*, Edt. Julie Scott Meisami, Paul Starkey, Routledge Press, Vol.1, New York, 1998, p. 137; Bozkurt, "Mehdî-Billâh", *DİA*, ss. 377-379. Yıldız, "Bermekîler", *DİA*, ss. 517-520; Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *DİA*, ss. 258-261.

görevlendirdiği Yahya askerlerin maaşlarını ödeyerek ayaklanmayı yatıştırmıştır.¹⁴⁸ Yahyâ'nın hizmetlerinden memnun kalan Hâdî, onun Hârûnürreşîd'in yanında bulunmasına izin vermiştir. Daha sonra Hâdî Hârûnürreşîd'i azletmek isteyince Yahya ile arası açılmıştır. Oğlu Ca'fer'i veliaht tayin etmek isteyince Hârûn'u hapsedmiştir. Yahyâ, Ca'fer'in daha çok küçük olduğunu ileri sürerek Hâdî'yi bu tayinden vazgeçmesi için uyarmıştır. Ancak onu ikna edememiştir. Yahyâ, kardeşinin baskısı yüzünden veliahtlıktan çekilmeyi düşünen Hârûnürreşîd'i kararından vazgeçirmiştir. Av bahanesiyle onu merkezden uzaklaştırmıştır. Hayzürân da Yahyâ'yı destekleyince bu tayini gerçekleştirememiştir. Bunun üzerine Hâdî'nin Yahyâ'ya karşı tepkisi daha da artmış, sonunda onu hapsedmiştir. Yahya'yı öldürmek istemiş, ancak kendisinin ölümü Yahyâ'yı kurtarmıştır. (25 Eylül 786) Hârûnürreşîd, iktidarı ele geçirdiğinde ilk icraat olarak Yahyâ'yı hapisten çıkarıp geniş yetkilerle vezir tayin etmiştir.(170/786) Ona; “*Halkın yönetim işini sana bıraktım. Bu sorumluluğu kendi omzumdan alıp senin omuzlarına yükledim. Dilediğini tayin et, dilediğini azlet.*” şeklinde emir vermiştir. Bu tayinle Bermekîlerin iktidar devri başlamıştır. Yahya ile oğulları Fazl ve Cafer devleti yönetmiştir.¹⁴⁹

3.3. Bermekî Torunu Fazl ve Cafer Otoritesi

Hârûnürreşîd döneminde Bermekîler hanedana denk bir nüfuza ulaşmıştır. Devlet Bermekî devleti olarak anılmıştır.¹⁵⁰ Hârûnürreşîd saltanatının ilk yıllarında devlet idaresini tamamen vezirlere vermiştir. Bermekîlerde vezirlik babadan oğula bir saltanat gibi intikal etmiştir.¹⁵¹ Nitekim Yahyâ'nın on yedi yıl süren vezirliği Bermekî ailesi için tam bir saltanat dönemi olmuştur. Harûnürreşîd'in emri üzerine Yahyâ vezirliğinin ilk üç yılında bütün devlet işlerini Hayzürân'ın tâlimatıyla yürütmüştür. Hayzürân'ın ölümüyle yönetim tamamen Yahyâ'nın eline

¹⁴⁸ Yılmaz, “Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî”, *DİA*, ss. 251-253; Bozkurt, “Hârûnürreşîd”, *DİA*, ss. 258-261; Yıldız, “Bermekîler”, *DİA*, ss. 517-520.

¹⁴⁹ Yılmaz, “Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî”, *DİA*, ss. 251-253. Abdülazîz Ed-Dûrî, “Bağdat”, *DİA*, ss. 425-433; Es-Sercanî, Ragıp, *İslam Tarihi*, s. 287; *Encyclopedia of Arabic Literature*, New York 1998, p. 137. Bozkurt, “Mehdî-Billâh”, *DİA*, ss. 377-379; Bozkurt, “Hârûnürreşîd”, *DİA*, ss. 258-261; Yıldız, “Bermekîler”, *DİA*, ss. 517-520.

¹⁵⁰ Kaddûra, Şuûbiyye, s. 254; Apak, *Şuûbiyye Hareketinin Tarih Arka Planı*, ss. 17-51; Yıldız, “Bermekîler”, *DİA*, ss. 517-520; Şevki, Dayf, *El-Asru'l-Abbâsî El-Evvel*, Kahire, Trz. Dâru'l-Meârif Bi Mısır, s. 75; Kaddûra, Şuûbiyye, ss. 211, 318; Apak, *Şuûbiyye Hareketinin Tarih Arka Planı*, ss. 17-51; Yıldız, “Bermekîler”, *DİA*, ss. 517-520.

¹⁵¹ Brockelmann, *İslâm Milletleri*, C. 1, s. 105; Yıldız, “Bermekîler”, *DİA*, ss. 517-520.

geçmiştir.(173/789)¹⁵² Yahyâ Hârûnürreşîd'in vali tayininde etkili olmuş, empoze ettiği fikirleriyle onu hâkimiyet altına almıştır. Nitekim Yahyâ'nın kurduğu Bermekî otoritesinde iki oğlunun büyük yardımı olmuştur. Hâlid b. Bermek'in sonrasında Yahyâ ve oğulları devleti tek başlarına idare etmişlerdir. Bu durum halife ve Arap ileri gelenlerini huzursuz etmiştir. Yahyâ'nın zaman zaman halifenin isteklerini yapmaması aradaki münasebeti zorlaştırmıştır. Hârûnürreşîd'in otoritesi azalırken Fazl ve Cafer babalarıyla beraber devleti yönetmişlerdir. Merkez ve eyaletlerin idaresinde Ca'fer ve Fazl mutlak söz sahibi olmuştur. Fazl doğu eyaletlerinin valiliğine Ca'fer ise batı eyaletlerinin valiliğine getirilmiştir. Böylece taşra yönetimi iki kardeş arasında pay edilmiştir. Yahya, oğulları ile halkın şikâyetlerini dinlemiş, devlet işlerini karara bağlamıştır. Taberî'nin ifadesiyle iki vezirlik (el-vizâreteyn) onun uhdesinde toplandı. Fazl ve Ca'fer için bazı kaynaklar “vezir” unvanı kullanmıştır. Bütün divanlar Yahyâ'ya bağlanmıştır. Tayin ve azillerde tek yetkili olmuştur. Halifelerin imzasıyla yürürlüğe giren Dîvânü'l-harâc yazılarına Yahyâ'nın imzası yetmiştir. Maliyenin yanında halife sarayındaki harcamalarda bile söz sahibi olmuştur.¹⁵³

3.4. Bermekîlerin Tasfiye Kararı

Hârûnürreşîd Yahyâ ile gittiği 186/802 yılındaki hac kafilesinde Emîn, Me'mûn, Fazl ve Ca'fer de yer almıştır. Hârûnürreşîd'in Bermekîler ile görünürde bir sebep yokken hac dönüşünde arası açılmıştır. (187/803) Bermekîlerin yok edilmesine karar vermiştir.(1 Safer 187/29 Ocak 803) Yaklaşık yüz elli yıl sonra Bermekî saltanatı tasfiye edilmiştir. 803 yılında bir cumartesi gecesi Ca'fer idam edilmiştir. Yahyâ gözaltına alınmış, oğulları hapsedilmiştir. Hârûnürreşîd Yahyâ'ya iyi davranmış, istediği yerde kalmasına izin vermiştir. Ancak o oğullarının yanında olmak için Rakka'ya gitmiştir. Bermekîlerin yakınları bile bu tasfiyeden nasibini almıştır. Onlar da cezalandırılmışlar, hapsedilerek bütün servetleri müsadere edilmiştir. Cafer'in Hârûnürreşîd'in kardeşi Abbase ile evlenme hadisesi

¹⁵² Bozkurt, “Hârûnürreşîd”, *DİA*, ss. 258-261; Yılmaz, “Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî”, *DİA*, ss. 251-253; Yıldız, “Bermekîler”, *DİA*, ss. 517-520

¹⁵³ Bozkurt, “Hârûnürreşîd”, *DİA*, ss. 258-261; Yılmaz, “Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî”, *DİA*, ss. 251-253; Özbayraktar, “Râfi' b. Leys İsyanı”, s. 173; Mes'ûdî, *Mürûcû'z Zeheb*, C. 3, ss. 377, 386; Yıldız, “Bermekîler”, *DİA*, ss. 517-520.

Bermekîlerin tasfiye edilmesine neden olmuştur. Bu evlilik, zahiren olduğu için eşler aralarında bir münasebetin geçmemesi gerekirken onların çocuklarının olması Hârûnürreşîd'i çok kızdırmıştır. Ancak bu tasfiye sadece bir aşk hikâyesinin sonucunda öfkeyle verilmiş bir karar olamaz. Nitekim Bermekîlerin ekonomik zenginlikleri herkesi kıskandıracak seviyeye gelmişti. Zenginlikleri ile artan güçleri devlet ve halife üzerindeki nüfuzları zirveye ulaşmıştı. Hârûnürreşîd, kendi ifadesiyle, “gökyüzünde iki güneş” istememiştir. Kendisine paralel bir güç oluşturduklarından Arap asabiyetinin etkisiyle böyle bir karar vermiştir. Buna rağmen iktidarının son altı yılında Yahyâ ve oğullarının yokluğunu hissetmiştir. Yahyâ hapisteyken ona akıl danıştığı olmuştur. Yahyâ, Fazl ile üç yıl hapiste kaldıktan sonra vefat etmiştir.(190/805) Fazl da Yahyâ'nın ölümünden üç yıl sonra vefat etmiştir.(193/808)¹⁵⁴

Bermekî ailesinin menşei hakkında farklı rivayetler vardır. Arap tarihçileri Bermek'in Belh civarında Nevbahar (Nâva Vihara) Budist Tapınağı'nın rahibi olduğunu, İranlı ve bazı Arap tarihçiler Zerdüşti tapınağından olduğunu söylemiştir. Bermekîler Abbâsîler döneminde bile gizli bir şekilde eski akidelerini sürdürmüşlerdir. Gizlice İslam'a karşı düşmanlık barındırmış, İslam'ı ve iktidarı yıkmaya planları yapmışlardır. Arap şair el-Esmâi bununla ilgili; “*Bir mecliste şirkten bahsedilince Bermekîler'in yüzü parlar. Şayet onların yanında Kur'an ayetleri okunsa, Mazdek'den söz etmeye başlarlar.*” demiştir. Bermekîlerin şia taraftarı olduğu söyleyenlerde vardır. Nitekim Bermekîler Alioğullarından Yahya'yı Bağdat'a getirmiş, onun hapisten kaçmasını sağlamışlardır. Bu sebeplerle Hârûnürreşîd Bermekîlere karşı bir soğukluk hissetmiştir.¹⁵⁵

3.5. Alî b. İsâ b. Mâhân ve Bermekî Rekabeti

Hârûnürreşîd Horasan'da Bermekî gücünü zayıflatarak, taraftarlarını pasif hale getirmeye çalışmıştır. Hârûnürreşîd, Bermekîlerin azılı düşmanı olan muhafız

¹⁵⁴ Bermekîler'in cezalandırılma sebepleri hakkında bkz. Yıldız, “Bermekîler”, *DİA*, ss. 517-520; Yılmaz, “Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî”, *DİA*, ss. 251-253; Bozkurt, “Hârûnürreşîd”, *DİA*, ss. 258-261; *Islamic History*, Edt. Laura Etheredge, Britannica Publishing, New York, 2010, p. 83; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, C.1, s. 120; Yıldız, *Doğuştan Günümüze*, C.5, s. 144.

¹⁵⁵ Tayeb El-Hibri, 2004, p. 45; Dalkılıç, Mehmet, “Bermekîlerin Düşüşü”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, ss. 183-197; Yıldız, “Bermekîler”, *DİA*, ss. 517-520.

alayı kumandanı Alî b. İsâ b. Mâhân'ı kullanmıştır.(786-809) Yahyâ b. Hâlid'in muhalefetine rağmen onu Horasan valiliğine getirmiştir. Alî b. İsâ b. Mâhân'ın Bermekîler ile arasındaki rekabet sayesinde Hârûnürreşîd, Bermekî otoritesini dengelemiş, devlet idaresinden tamamen kopmalarını önlemiştir. Nitekim Alî b. İsâ b. Mâhân, baskıcı idare tarzıyla Horasan'da Bermekî taraftarlarını ezmiş, mallarını zorla ele geçirerek maddi kuvvetlerini tüketmiştir. Halkın Alî b. İsâ b. Mâhân'dan şikâyetine rağmen Hârûnürreşîd onun görevinde kalmasına müsaade etmiştir. İç politikada eyaletlerde mahalli meselelerini halledebilen valiler yerleştirmeye çalışmış, bu siyaseti Alî b. İsâ b. Mâhân ile hayat bulmuştur.¹⁵⁶ Taberî, Alî b. İsâ b. Mâhân'ın Bermekîlerin güç ve iktidarını sarsamaya yönelik faaliyetlerinden bahsetmiştir. Nitekim onun Horasan'da sevilen, halkın samimi bir şekilde itaat ettiği Musa b. Yahyâ b. Hâlid'e iftira attığından bahsetmiştir. Horasanlıların Musa'nın liderliğinde isyan edeceklerine dair Hârûnürreşîd'i ikna etmiştir. Onun iftiraları nedeniyle Musa halifenin gözünden düşmüştür. Taberî Alî b. İsâ b. Mâhân'ı bu sebeple iftiracı ve komplocu olarak göstermiştir.¹⁵⁷ Ebu Nüvas, Mes'ûdî, Salim el-Keşri gibi mütefekkirler ise;“*Ey Bermekoğulları, dünya sizi yitirdiğinden bu yana, ne sabah alacasında, ne de akşamın karanlığında yollar yolcu yüzü görmedi. Harun adı Orta Asya'dan kuzey ormanlarına, Mağrib'den Endülüs'e, Çin ve Taberistan sınırlarına kadar yayıldıysa onların sayesinde oldu.*” demiştir.¹⁵⁸ İbn Kuteybe de Bermekîleri övgülerle anmıştır.¹⁵⁹

4. Emîn-Me'mûn Örneğinde Arap-Fars Çatışması

4.1. Arap-Fars Mücadelesi

Abbâsîler başkenti Suriye'de bulunan Kelbîlerin nüfuzundan kurtulmak için ilk Irak'a taşımıştır.¹⁶⁰ Kûfe'deki Alioğullarının etkinliğinden kurtulmak için Hâşimiyye'ye oradan da Enbâr'a nakletmiştir. Daha sonra Ali taraftarlarının

¹⁵⁶ Özbayraktar, “Râfi' b. Leys İsyanı”, ss. 177-178; Bozkurt, “İbn Mâhân”, DİA, TDV Yayınları, İstanbul, 1999, C.20. ss. 164-165.

¹⁵⁷ Özbayraktar, “Râfi' b. Leys İsyanı”, s. 173.

¹⁵⁸ Andre Clot, *Hârûnürreşîd ve Abbâsîler Dönemi*, (Çev. Nedim Demirtaş), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 93.

¹⁵⁹ İbn Kuteybe, *El-İmâme ve's-Siyâse*, ss. 548-549.

¹⁶⁰ Özkuyumcu, “Kelb (Benî Kelb)”, DİA, ss. 203-204; Önkal, “Kays Aylân (Benî Kays Aylân)”, DİA, ss. 91-92; Yıldız, “Ebü'l-Abbas Es-Seffâh”, DİA, ss. 283-284; Hitti, *İslam Tarihi*, ss. 437-438; Wellhausen, *Arap Devleti*, ss. 263-264.

ordudaki etkinliğini azaltmak için Sâsânîlerin başşehri Bağdat'a taşımıştır. Bağdat Abbâsîlere asırlarca hizmet etmiştir. Başkentini Suriye'den Irak'a nakli, Bizans yerine İran'ın tesirini getirmiştir.¹⁶¹ Özellikle ilk dönemlerde Arap unsurun iktidarda etkisi azalmış, özellikle fikri ve ticari hayatta başarı göstermişlerdir. Arapların iktidardaki boşluğunu Fars unsur doldurmuştur.¹⁶² Farslar devletin kurulma sürecinde ve Abbâsî ihtilâlinde büyük yarar sağlamıştır. İhtilâlden sonra devletin çeşitli kademelerinde nüfuzları belirgin bir şekilde hissedilmiştir. Ebû Ca'fer Fars etkisini yok etmek için çok uğraşmıştır. Horasanlıların devlet içindeki etkilerini azaltmak istemiştir. Bunun için Ebû Müslim'in adamlarını bertaraf etmeyi ve Arap asıllı olanları iş başına getirmeyi hedeflemiştir. Nitekim mevâlîden Rebî' b. Yûnus'u Fars unsura karşı önce hâcibliğe getirmiş, saraydaki nüfuzunu artırmış, daha sonra vezirliğe getirmiştir.(153/770) Bağdat'ın büyük mahallelerden Katîatürrebî' olarak kendi adıyla anılan bölgeyi ona tahsis etmiştir. Ebû Müslim'i öldürtmüştür. Buna rağmen Fars etkisini yok edememiştir.¹⁶³

Mehdî döneminde ise kâtipler ve mevâlî devlet içinde etkili hale gelmiştir. Ebû Ca'fer'in vefatından hemen sonra Rebî' b. Yûnus iktidarı korumak için Mehdî-Billâh'a biat almıştır.(158/775) Ancak Mehdî onu vezirlikten alarak hâcibliğe getirmiştir.(159/775-76) Rebî' b. Yûnus, vezirliğe dönmek için çok çabalamıştır. Oğluna zındıklık ithamında bulunarak vezir Ebû Ubeydullah Muâviye b. Ubeydullah'ın azledilmesini sağlamıştır.(163/779-80) Ancak Mehdî'nin vefat edince amacına ulaşamamıştır. Hâdî'nin halifeliği için çabalamasına rağmen yine vezirlikten alınmış, dîvânü'l-ezimme kâtipliğine getirilmiştir. Devlet içinde otoritesinin artması nedeniyle Hâdî tarafından zehirleterek öldürülmüştür.(169/785 veya 170/786).¹⁶⁴

Fars unsurun etkisi Ebû Müslim'in öldürülmesi ve buna dair çıkan isyanların bastırılması ile kesintiye uğramıştır. Ancak devletin başından beri giderek yükselen

¹⁶¹ Makdîsî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, C. 6, Paris, 1916, s. 88; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 1989, s. 300; Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, ss. 31-48; Nazmi-Zâde Murteza, Gülşen-i Hulefâ Bağdat Tarihi 762-1717, (Çev. Mehmet Karataş), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, ss. LV., LVII-LVIII.

¹⁶² Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, ss. 89-90.

¹⁶³ Ağırakça, "Rebî' b. Yûnus", *DİA*, ss. 497-498; Yıldız, "Bermekiler", *DİA*, ss. 517-520; Yıldız, "Emîn", *DİA*, ss. 112-114; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, ss. 102-103.

¹⁶⁴ Es-Sercanî, Ragıp, *İslam Tarihi*, s. 287; *Encyclopedia of Arabic Literature*, New York, 1998, p. 137; Bozkurt, "Mehdî-Billâh", *DİA*, ss. 377-379. Yıldız, "Bermekiler", *DİA*, ss. 517-520. Ağırakça, "Rebî' b. Yûnus", *DİA*, ss. 497-498.

Bermekîler ile yine varlığını devam ettirmiştir.¹⁶⁵ Bermekîlerin bertaraf edilmesiyle bu etki azalmıştır. Ancak Emîn döneminde Fars etkisi yeniden canlanmıştır. Abbasî idari kadro ve zihniyetinde bazı değişiklikler yaşanmıştır. Arap Fars çatışması yönetimi zorlaştırmıştır. Emîn'i destekleyen Araplar, Me'mûn'u destekleyen Farslar ile mücadele etmiştir.¹⁶⁶ İki kardeşin iktidar savaşı Arap ve Fars unsurlarından büyük destek almıştır.¹⁶⁷

4.2. Arap Unsurun Temsilcisi Vezir Fazl b. Rebî'

Tarih boyunca genellikle iktidar sahiplerini, çevresinde bulunan devlet adamları yanlışa yöneltmiştir. Nitekim Emîn döneminde de böyle olmuştur. Araplar kendi soylarından olan Emîn'i desteklemiştir. Emîn'in Ebû Ca'fer'in torunu olması, annesi Zübeyde tarafından Hâşimî soyuna dayanması Arapların asabiyet duygusunu okşamıştır. Ancak zenginlik ve makam peşinde olan Araplar, Me'mûn ile mücadelede gereken çabayı göstermemiştir. Nitekim Arap unsurun önde gelen isimlerinden babası Rebî' b. Yûnus gibi Fazl b. Rebî''de devlete hizmet etmiştir. Hâdî ve Hârûnürreşîd döneminde hâciblik yapmıştır.¹⁶⁸ Fazl b. Rebî', Hârûnürreşîd döneminde vezirliğe yükselene kadar Bermekîlere karşı gizli mücadelesini sürdürmüştür. Bermekîlerin gözden düştüğü sırada(187/803) Yahyâ b. Hâlid'in yerine vezir olmuştur. Arap unsurun temsilcisi olarak iktidarda başrolü oynamıştır. Hârûnreşîd'in ölümüyle ona verdiği sözü tutamamıştır. Me'mûn'u yüzüstü bırakmıştır. Me'mûn'a devredilen orduyu, Emîn'in emrine itaat ederek Bağdat'a getirmiştir. Fazl b. Rebî', Me'mûn'un halifeliği kendi menfaati ile çelişeceğinden Fars unsurun etkisini azaltma bahanesiyle kardeşlerin arasını açmaya çalışmıştır. Ali b. İsa b. Mâhân ve diğerleri ile birlikte saltanat gereği meşrû olmayan bir veliaht tayini için uğraşmıştır. Emîn'i, Me'mûn ve Mü'temen'in veliahtlıktan azli için tahrik etmiştir. Nitekim Emîn böyle bir tayine karşı çıkan Sâhibü dîvâni'r-resâil Yahyâ b. Süleym'i azarlamış; "Eş-şeyhü'l-muvaffak, el-vezîrû'n-nâsîh" olan Fazl b. Rebî''in doğru söylediğini vurgulamıştır. Fazl b. Rebî', yine Me'mûn'a karşı Abdurrahman b.

¹⁶⁵ Ağırakça, "Rebî' b. Yûnus", *DİA*, ss. 497-498; Yıldız, "Emîn", *DİA*, ss. 112-114; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, ss. 102-103.

¹⁶⁶ Yıldız, "Emîn", *DİA*, ss. 112-114; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, ss. 102-103.

¹⁶⁷ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, ss. 103-104.

¹⁶⁸ Ağırakça, "Rebî' b. Yûnus", *DİA*, ss. 497-498.

Cebele'nin yenilgisi üzerine, Me'mûn'un Bağdat'ta bulunan iki oğlunu hapsetmek veya öldürmek istemiştir. Ancak Emîn bunu kabul etmemiştir.¹⁶⁹

Fazl b. Rebî', Emîn'i Me'mûn'un karşı saldırıya teşvik etse de, o başta cesaret edememişti. Fazl b. Sehl ise Me'mûn'un halifeliği için çok çabalamasına rağmen Me'mûn başta Emîn'in haklarına riayet etmiştir.¹⁷⁰ Emîn daha iktidarının ilk senesinde kardeşi ile ihtilafa düşmüştür. Çevresindekilerin tesiriyle oğlu Musa'nın Me'mûn ve Mu'temîn'den sonra veliaht olduğunu ilân etmiştir.(194/810)¹⁷¹ Ardından iki veliahtı azlederek Mûsâ'yı veliaht tayin etmiştir.(195 /810) Fazl b. Rebî' Bağdat'ın muhasara edilmesinden önce Emîn'i yüz üstü bırakıp kaçmıştır. Emîn'in öldürülmesiyle kaçıp gizlenmiştir. Me'mûn onun mallarının bir kısmını müsadere ettiyse de aldığı emanla hiçbir idarî görev vermeksizin hayatını idame etmesine müsaade etmiştir.(207/822-23 veya 208/823-24)¹⁷²

4.3. Emîn'in Halife Seçilmesi

Hârûnürreşîd Râfi' b. Leys isyanını bastırmak için giderken yerini Emîn'e bırakmıştır. Me'mûn bu süreçte askeri ve siyasi gücü elinde bulunduran Emîn'e muhalefet etmemiştir.¹⁷³ Nitekim Merv'de bulunan eşraf ve askerlerine Emîn'e biat ettiğini açıklamıştır. “Allah'a hamd ve Hz. Peygamber'e salattan sonra: “Ey insanlar! Allah dünyadan göçen halifeden dolayı sizleri de, bizleri de en güzel şekilde teselli eyledi. Allah'ın salâtı onun üzerine olsun. Yeni halifemiz bizlere ve sizlere mübarek olsun. Allah ömrünü uzun etsin.” “Ey Horasanlılar! İmamınız Emîn'e biatınızı yenileyin.” şeklinde emir vermiştir. Böylece Me'mûn ile Horasan

¹⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, C.5, Dârul Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 1995, ss. 167–168; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 103; Ağırakça, “Rebî' b. Yûnus”, *DİA*, ss. 497-498; *The New Cambridge History of Islam*, Edt. Chase F. Robinson, Cambridge University Press, Vol. 1, New York, 2010, p. 278; Öztürk, Levent, *İslam Toplumunda Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 254; Yıldız, *Doğuştan Günümüze*, C.5, s. 167.

¹⁷⁰ Brockelmann, *İslâm Milletleri*, C. 1, s. 112.

¹⁷¹ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 104.

¹⁷² Emîn ve Me'mûn mücadelesi için bakılabilecek çalışma Corci Zeydan'a aittir. O, Emîn ve Me'mûn arasındaki mücadeleyi Arap kroniklerinden aktararak vermesine rağmen akademik bir metod takip etmez. Olay kahramanları üzerinden hadiseyi roman şeklinde anlatmıştır. Bkz. Corci Zeydan, *el-Emîn ve'l-Me'mûn*, Mektebetü'l-Edebiyye, Beyrut, Tarihsiz; *The New Cambridge History of Islam*, New York, p. 278; Öztürk, *İslam Toplumunda*, s. 254; Yıldız, *Doğuştan Günümüze*, C. 5, s. 167; Yıldız, “Emîn”, *DİA*, ss. 112-114; Sırma, *Müslümanların Tarihi*, C. 4, s. 92; Taberî, *Tarih*, C. 5, Dârul-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 1986, s. 32; Özaydın, “Fazl b. Rebî”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, C. 12, ss. 274-275.

¹⁷³ Algül, *İslam Tarihi*, 1989, s. 279; Yıldız, *Doğuştan Günümüze*, C.5, s. 166.

halkı ve Haşimi ailesinden alınan biatle Emîn tahta geçmiştir.¹⁷⁴ Ancak Hârûnürreşîd'in vefatıyla vasiyetinin ve Kâbe'ye astığı ahidnâmenin hiçbir hükmü kalmamıştır. Emîn, kardeşlerine verilen hakları ellerinden almak için harekete geçmiştir. Velihtlığı sırasında sınırlarını daraltan Kasım'ın topraklarına babasına verdiği söz gereği dokunmamıştır. Ancak tahta geçer geçmez ilk Kasım'ı Kınnesrîn valiliğine getirerek gücünü azaltmıştır.(195/810) yılında onu idarî görevinden azletmiş, Bağdat'ta oturmaya mecbur etmiştir. Kasım'dan veliahtlık hakkından feragat ederek oğlu Mûsâ'ya biat etmesini istemiştir. Kasım'ın biatı reddetmesi üzerine onu veliahtlıktan azletmiştir. Böylece Kasım engelini kolayca aşmıştır. Bundan sonra hutbelerde sadece Me'mûn ile beraber Musa'nın adı okunmuştur. İlk başlarda Me'mûn'un Emîn'e tereddütsüz biatı ve Horasanlıları itaate çağırmasından, aralarında bir sorunun olmadığını anlıyoruz. Ancak aradan uzun bir zaman geçmeden ihtilaflar başlamıştır. Nitekim aralarını açan ilk hadise Hârûnürreşîd'in ölümüyle ordunun Me'mûn ile Bağdat'a dönmesi emridir. Emîn Horasan'da bulunan Me'mûn'un durumunu zayıflatmak için Hârûnürreşîd'in Me'mûn'a bıraktığı ordu ve malları Bağdat'a getirmesini emretmiştir. Kardeşler arası başlayan bu çekişme Me'mûn ile canı pahasına bir iktidar mücadelesine dönüşmüştür. İki kardeşin taht savaşı devleti bölünme tehlikesiyle karşı karşıya getirmiştir.¹⁷⁵

Emîn, Hârûnürreşîd hayatta iken ilk veliaht olarak kontrolü elde tutmaya çalışmıştır. Nitekim Bekr b. el-Mu'temir'e üç mektup vererek ona; “*Öldürüleceğini bilsen dahi bu mektupları ne emiri'l-müminine -ve emiri'l-müminin ölene dek- ne de bir başkasına göster. O öldüğünde ise, sende olanı oradaki insanlara ver.*” diyerek Tus'a göndermiştir.¹⁷⁶ Bekr b. el-Mu'temir, Tus'a ulaştığında Hârûnürreşîd'e

¹⁷⁴ İbn Kuteybe, *El-İmâme ve's-Siyâse*, ss. 561-562; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, ss. 102-104; Yıldız, “Emîn”, *DİA*, ss. 112-114; Bozkurt, “Me'mûn”, *DİA*, ss. 101-104; Dineverî, *El-Ahbâru't-Tivâl*, ss. 449-450.

¹⁷⁵ İbnü'l-Kesir, hutbelerde Musa'nın adının Me'mûn ve Kasım'dan önce okunduğunu belirtmişse de bu konuda kaynaklar farklı bilgiler içermektedir. Bkz. İbn Kesîr, *El Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 10, Beyrut, s. 223; Taberî ise Musa'nın adının hutbelerde okunduğunu söylemiş, öncelik ve sonralık beyan etmemiştir. Bkz. Taberî, *Tarih*, Beyrut, 1986, s. 32; Yıldız, “Emîn”, *DİA*, ss. 112-114; Bozkurt, “Me'mûn”, *DİA*, ss. 101-104; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 104; Sırma, *Müslümanların Tarihi*, C. 4, ss. 91-92; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, C. 1, ss. 112-113; Dineverî, *El-Ahbâru't-Tivâl*, ss. 445-446, 451-453; Bozkurt, “Hârûnürreşîd”, *DİA*, ss. 258-261; Bozkurt, “Me'mûn”, *DİA*, ss. 101-104; Güneş, “Abdullah Me'mun ve Muhammed Emîn'in Hilafet Mücadelesi”, *Dergipark*, ss. 8-28.

¹⁷⁶ Taberî, *Tarih*, Beyrut, 1986, s. 27; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, C. 5, Beyrut, 1995, s. 358.

yanında bir mektup olmadığını söyleyince dövülerek hapsedilmiştir. Buna rağmen emre uyararak itirafta bulunmamıştır.¹⁷⁷ Mektupların ilkinde Emîn, Me'mûn ve Kasım'ın kendisine biat etmesini emretmiştir. İkinci mektupta kardeşi Salih'in askeri işleri ele geçirerek Fazl b. Rebî'ye itaatini emretmiştir. Üçüncü mektupta Fazl b. Rebî'ye harem, mallar ve askerler konusunda tedbirli olmasını emretmiştir.¹⁷⁸ Emîn, Hârûnürreşîd'in ölümü ile hâkimiyeti tesis etmek için harekete geçmiştir. Hârûnürreşîd'in vefatıyla mektuplar okunmuş, komutanlarla meşveret etmiştir. Fazl b. Rebî' askeri işlerde itaat edilmesi emrini görünce; “*Durumun ne olduğunu bildiğim kişi varken ne olacağını bilmediğim kişinin peşinden gidip de onu bırakmam.*” diyerek Emîn'e biat etmiştir. Onun bu tavrına karşı askerler de vatan ve aile hasretinin etkisiyle Me'mûn'a verdikleri sözü çiğnemiş, Emîn'e itaat ederek Bağdat'a dönmüşlerdir.¹⁷⁹

Emîn, Me'mûn'un gücünü kırıp onu tasfiye etmeye çalışmıştır. Ancak Me'mûn boyun eğmeyerek Bağdat'a dönmeyi reddetmiştir. Me'mûn ordunun Emîn'e biatını görünce Fazl b. Sehl ve kumandanlar ile durumu istişare etmiştir. Fazl b. Sehl hariç, kumandanlar orduyu geri çevirmek istemişlerdir. Fazl b. Sehl, ise Me'mûn'a; “*Eğer bunların dediklerini yaparsan, seni azledip Muhammed Emîn'e hediye etmiş olacaklar.*” şeklinde telkin etmiştir. Me'mûn'a destek vermek için Abbasî tarihinden misaller vermiş ve ona iktidarı teslim edeceğinin sözünü vermiştir.¹⁸⁰ Emîn ne kadar güçlü olsa da Fazl b. Sehl Me'mûn'a verdiği sözü yerine getirmek için gayret etmiştir. Horasan'daki kumandan ve fakihleri kendi safına çekmiştir. Horasan'a ekonomik ayrıcalık vererek vergilerin bir kısmından muaf kılmıştır. Böylece Horasan halkı “*Kız kardeşimizin ve peygamberimizin amcasının oğlu.*” şeklinde övgülerle Me'mûn'un yanında yer almıştır. Emîn ise iyi bir eğitimden geçmesine rağmen biraz havai bir kişiliğe sahip oyun ve eğlenceye düşkündür. Me'mûn'a gelince o da iyi bir eğitimden geçmiş, ilim sahibi, faziletli, akıllı ve tedbirli bir kimsedir. Oyunda, eğlencede gözü olmayıp idaresi altındaki insanların huzur ve refahını düşünen, bunu

¹⁷⁷ Hârûnürreşîd'in bu tutumu, Emîn'in yönetime geçme isteğine karşı sergilediği tutumu açıkça ortaya koymaktadır. Taberî, *Tarih*, Beyrut, 1986, s. 27; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, C. 5, Beyrut, 1995, s. 360.

¹⁷⁸ Taberî, *Tarih*, Beyrut, 1986, s. 27.

¹⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, C. 5, Beyrut, 1995, s. 360.

¹⁸⁰ Taberî, *Tarih*, Beyrut, 1986, s. 30; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, C. 5, Beyrut, 1995, s. 361.

sağlamak için çalışan biridir. Emîn biat aldığıın ertesı günü, Kasru'l-Mansur çevresinde oyun meydanı inşası emrını vermiştir. Emîn'in heva ve hevesine düşkünlüğü yönetime ehil olmadığıın bir delilidir. Nitekim Emîn'in zaaflarının farkında olan Me'mûn şartlar lehine dönene kadar bu durumdan istifade etmesini bilmiştir. Horasan'dan itaatını bildiren hediyeler ve övgülerle mektuplar göndermiştir. Merkezi yönetime karşı kusur işlememeye özen göstermiştir.¹⁸¹

4.4. Me'mûn'un Veliahtlıktan Azli ve Musa'nın Veliahtlığı

Emîn, sır kâtibi İsmâîl b. Sabîh ile bir iştişaresinde; *“Ey İbn Sabîh! Halifeliğim hakkındaki görüşün nedir?”* demiştir. İsmâîl b. Sabîh: *“Mübarek bir devlet, dosdoğru bir halifelik ve açık bir baht görüyorum. Allah bunları en üstün ve en boluyla Mü'minlerin Emîrine nasip eylesin.”* demiştir. Bunun üzerine Emîn: *“Ben seni kıssacı olarak istemedim, senden görüşünü istiyorum.”* deyince İsmâîl b. Sabîh: *“Mü'minlerin Emîri, kendi görüşümü ve nasihatimi bildirmem için, meselenin ne olduğunu bana açıklamak isterlerse bunu yaparım.”* şeklinde cevap vermiştir. Bunun üzerine Emîn gerçek niyetini ortaya koyarak: *“Ben, kardeşim Abdullah'ı Horasan valiliğinden azledip Mü'minlerin Emîrinin oğlu Musa'yı bu göreve getirmek istiyorum.”* demiştir. İsmâîl b. Sabîh Emîn'in kararlılığını görünce endişelenerek; *“Ey Mü'minlerin Emîri! Reşid'in kurduğu, hazırladığı ve direklerini diktiği devlet binasının yerle bir olmasından Allah korusun!”* demiştir. Emîn sinirlenerek; *“Reşid, Abdullah hakkında süslü sözlerle kandırıldı. Yazıklar olsun sana ey Sabîh! Abdülmelik b. Mervan, senden daha isabetli düşünüyordu; çünkü o iki yiğit bir hücumda karşı karşıya gelince mutlaka biri diğerini öldürür.”*¹⁸² diyerek gerekirse Me'mûn'u öldürebileceğini vurgulamıştır. İsmâîl b. Sabîh, Emîn'i görüşünden döndüremeyeceğini anlayınca bir plan teklif etmiştir; *“Eğer görüşünüz buysa bunu kimseye açmayın, ona mektup yazın yanınızda kendisine ihtiyacınız olduğunu, Yüce Allah'ın kulları ve ülkesi hakkında size verilen görevde yardımına ihtiyaç*

¹⁸¹ İbnü'l-Kesir, hutbelerde Musa'nın adının Me'mûn ve Kasım'dan önce okunduğunu belirtmişse de bu konuda kaynaklar farklı bilgiler içermektedir. Bkz. İbn Kesir, *El Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 10, Beyrut, s. 223; Taberî ise Musa'nın adının hutbelerde okunduğunu söylemiş, öncelik ve sonralık beyan etmemiştir. Bkz. Taberî, *Tarih*, Beyrut, 1986, s. 32; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, C. 5, Beyrut, 1995, ss. 361–362; Marshal Hodgson, *The Venture of Islam*, Chicago University Press, Vol.1, Chicago, 1974, p. 301; Yıldız, *Doğuştan Günümüze*, C.5, s. 171; Algül, *İslam Tarihi*, 1989, s. 280; Yıldız, “Abbâsiler”, *DİA*, ss. 31-48.

¹⁸² Dineverî, *El-Ahbâru't-Tivâl*, s. 451.

duyduğunuzu bildirin. Buraya geldiğinde askerleriyle arasını açıp gücünü kırar, kendisini ele geçirirsiniz. Böylece elinizde rehin kalır. Ondan sonra hakkında dilediğinizi yaparsınız.” Bunu duyan Emîn sevinerek;“*Ey İbn Sabîh! İsaletli düşündün ve güzel söyledin, yemin ederim ki en isabetli görüş budur.*” demiştir.¹⁸³

Emîn, İsmâîl b. Sabîh’in görüşleri doğrultusunda Me’mûn’u tasfiye etmek için harekete geçmiştir. Me’mûn’u bir bahane ile yanına getirmeye çalışmıştır. Halifelik görevi ve siyasette zorlandığını, kendisine ihtiyacı olduğunu, ortak menfaatlerine işaret ederek yakınında olursa birlikte toprakları genişletmeyi, düşmana karşı güçleneceklerini mektupla bildirerek Bağdat’a davet etmiştir. Me’mûn bu davet karşısında kararsız kalmıştır. Fazl b. Sehl’in büyük desteğine rağmen Emîn’e karşı gelmekten çekinmiştir. Çünkü ülkede birçok isyan başlamış insanlar para ve mülkün sahibi iktidarın yanında yer almıştır. Me’mûn, başta Emîn’e karşı Türk hakanına sığınmak istemiştir. Ancak Fazl b. Sehl’in teklifiyle Emîn’e karşı yenilirse Türk hakanına sığınmaya kabul etmiştir. Nitekim Fazl b. Sehl Emîn’in teklifine karşı; “*Kardeşin senin için iyilik dilemiyor. Benim kanaatim bu isteğe olumsuz cevap vermendir.*” deyince Me’mûn endişelenerek; “*Bundan nasıl kaçınabilirim? Adamlar ve mal onun yanında, insanlar da mal neredeyse onun yanında olurlar.*” demiştir. Mahir bir müneccim olan Fazl b. Sehl karar vermeleri için Me’mûn’dan bir gecelik mühlet istemiştir. Ertesi gün Emîn’e galip geleceğini haber vermiştir. Fazl b. Sehl’den cesaret alan Me’mûn cevabında; “*İmam Reşîd, düşmanından saldırı beklediği, onu püskürtme konusunda zayıf olduğu ve askerlerinin de zayıf olduğu bir anda beni bu topraklara vali olarak gönderdi. Burayı boşattığımda veya buradan ayrıldığımda durumun kötüleşmeyeceğinden, düşmanın galebe çalmayacağından Emîn değilim. Bunun zararı da nerede olursa olsun Mü’minlerin Emîrine gelir. Mü’minlerin Emîri’nin görüşü İmam Reşîd’in sağlama bağladığı binayı yıkmamak yönündedir.*” diyerek, Bağdat’a dönmeyi reddetmiştir. Emîn bunun üzerine onu veliahtlıktan azletmiştir.(195/810) Me’mûn ise

¹⁸³ Dineverî, *El-Ahbâru’t-Tivâl*, ss. 450-451.

İranlı mutedil Şîi kitlesini kazanmak için “imam” unvanını kullanmaya başlamıştır.¹⁸⁴

Emîn iktidar sembolü paralardan Me'mûn'un adını kaldırmıştır.(195/810) Me'mûn'da buna karşılık Horasan'da basılan paradan Emîn'in adını kaldırmıştır.¹⁸⁵ Artık liderlik için silâhlı mücadeleden başka çaresi kalmamıştır.¹⁸⁶ 194/809–810 yılına kadar Emîn'in Me'mûnla arası iyiyken Kasım'a yaptıklarından sonra durum değişmiştir. Me'mûn, Kasım gibi azledilmekten endişe ederek Bağdat ile bütün ilişkisini kesmiştir. Hakikaten Kasım'ın başına gelenler, Me'mûn'un da başına gelmiştir. Emîn gönderdiği elçi ile Musa'ya biat etmesini emretmiştir. Me'mûn'un bu teklifi kabul etmemesi üzerine, Kâbe'deki ahitnameyi yırtmış ve onu veliahtlıktan azlederek âsi ilân etmiştir. (24 Cemâziyelâhir 195/24 Mart 811) Böylece daha süt emmekte olan Musa'nın veliahtlığı için kardeşlerini azlederek hedefine ulaşmıştır.¹⁸⁷

4.5. Me'mûn'un İktidar Zaferi

Huzeyme b. Hazim Emîn'in kardeşlerine yaptığıнын saltanat kanunlarına uygun olmadığını, kendisine biat edenlerin de vazgeçeceklerini söylemiş ancak onu bu kararından vazgeçirememiştir. Nitekim Emîn kumandanlarına; “*Ben Kardeşim Abdullah'ı bana yardımcı olması için Horasan'dan buraya getirmek düşüncesindeyim, onsuз yapamam, görüşünüz nedir?*” diye sorduğunda onu ikaz etmiş; “*Ey Mü'minlerin Emîri! Kumandanlarını ve askerlerini hıyanete sevk etme, yoksa sana hıyanet ederler. Senin ahdi çiğnediğini görmesinler, onlar da sana olan ahdini çiğnerler.*” demiştir. Emîn buna rağmen kararlılığını koruyarak: “*Fakat bu devletin şeyhi Ali b. İsa b. Mahan senin gibi düşünmüyor, aksine Abdullah'ın bana*

¹⁸⁴ Dineverî, *El-Ahbâru't-Tivâl*, ss. 451-452; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, C. 5, Beyrut, 1995, s. 366. Bozkurt, “Me'mûn”, *DİA*, ss. 101-104; Kaynaklarda Türk hakanının kim olduğuna dair bilgi yer almamaktadır. Me'mûn ve Emîn'in mücadele yılları hakan Ay-Tengri'de Kut Bolmuş Alp Bilge Kağan ile örtüşmektedir. Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar: İlkçağ ve Asya Afrika Devletleri*, C. 3, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2005, s. 144; Bozkurt, “Me'mûn”, *DİA*, ss. 101-104.

¹⁸⁵ Taberî, *Tarih*, Beyrut, 1986, ss. 32-41; Sırma, *Müslümanların Tarihi*, C. 4, ss. 91-93.

¹⁸⁶ Brockelmann, *İslâm Milletleri*, C. 1, s. 112; Yıldız, “Emîn”, *DİA*, ss. 112-114; Sırma, *Müslümanların Tarihi*, C. 4, s. 91; Bozkurt, “Me'mûn”, *DİA*, ss. 101-104.

¹⁸⁷ Dineverî, *El-Ahbâru't-Tivâl*, ss. 452-453; Yıldız, “Emîn”, *DİA*, ss. 112-114; Sırma, *Müslümanların Tarihi*, C. 4, ss. 91-92; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, C. 1, ss. 112-113; Bozkurt, “Me'mûn”, *DİA*, ss. 101-104; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 104; *The New Cambridge History of Islam*, New York, p. 278; Öztürk, *İslam Toplumunda*, s. 254; Yıldız, *Doğuştan Günümüze*, C.5, s. 167; Taberî, *Tarih*, Beyrut, 1986, s. 32.

destek olma, üzerimde olan yükü sırtlaması için benimle birlikte olmayı düşünüyor.” demiştir. Ardından Ali b. İsa’ya dönerek: *“Askerlerle birlikte Horasan’a gitmeni, buranın idaresini Mü’minlerin Emîrinin oğlu Musa’ya vermeni istiyorum. Askerlerin arasından bu iş için istediklerini seç.”* demiştir. Bağdat’ın yaşlıları bunun gibi silah, at ve oka sahip bir ordu daha görmediklerini söylemişlerdir. Emîn, Ali b. İsa’ya; *“Orada Horasan kumandanlarına ikramda bulun. Horasan halkından vergilerin yarısını al. Sana kılıç çeken veya askerine ok atan hiç kimseye acıma. Abdullah’ı oraya ulaştığın günden itibaren üç günden fazla olduğu yerde tutma, yakalayıp bana getir.”* demiştir.¹⁸⁸ 24 Cemaziyelahir 195 yılında sert tutumuyla halkın nefretine neden olan eski Horasan valisi Ali b. İsa b. Mahan 40.000 kişilik ordu ile Horasan’a doğru yola çıkmıştır.¹⁸⁹ Rey el-Kalusa denen savaş meydanına gelmiştir. Me’mûn ise İranlı Tâhir b. Hüseyin kumandasında 10.000 kişilik ordu hazırlanmıştır.¹⁹⁰ Tâhir’in küçük ancak disiplinli ordusu, Ali b. İsa’nın kalabalık ordusunu imha etmiştir. (195/811) Ali b. İsa’yı öldürerek mal ve ganimetleri ele geçirmiştir. Böylece Emîn’in ordusu ilk darbeyi almıştır.¹⁹¹ Emîn’e Me’mûn’a karşı mağlubiyet haberi geldiğinde kendisi balık avlamaktadır. Haberciye; *“Yazıklar olsun sana, beni (engellemeyi) bırak! Kevser iki balık yakaladığı halde, ben henüz bir şey yakalayabilmiş değilim.”* şeklinde tepki göstermiştir. Bu durum Hârûnürreşîd’in Emîn’in yöneticiliği layığıyla yapamayacağı düşüncesini akla getirmektedir. Emîn, Me’mûn’un zaferine Bağdat’ta misilleme ile cevap vermiştir. Me’mûn’un Bağdat’taki ailesinden ve hazinesinden sorumlu Nevfel’den bir milyon dirhem almıştır. Hârûnürreşîd’in Me’mûn’a verdiği paraya Emîn el koymuştur.¹⁹² Bağdat’ta bu gelişmeler yaşanırken, Me’mûn’un zaferin ardından Horasan’da resmi törenlerle “Müslümanların imamı” adıyla

¹⁸⁸ Dineverî, *El-Ahbâru’t-Tivâl*, ss. 452-454; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, C. 1, ss. 112-113; Suyûtî, *Târihu’l-Hulefâ*, Mısır, s. 298; İbnü’l-Esîr, *El-Kâmil Fi’t-Târîh*, C. 5, Beyrut, 1995, s. 372.

¹⁸⁹ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, ss. 104-105; Yıldız, “Emîn”, *DİA*, ss. 112-114; Bozkurt, “Me’mûn”, *DİA*, ss. 101-104; Algül, *İslam Tarihi*, 1989, s. 283; *The New Cambridge History of Islam*, New York, p. 285; Suyûtî, *Târihu’l-Hulefâ*, Mısır, s. 298.

¹⁹⁰ Dineverî, *El-Ahbâru’t-Tivâl*, s. 454.

¹⁹¹ Yıldız, “Emîn”, *DİA*, ss. 112-114; Sırma, *Müslümanların Tarihi*, C. 4, s. 92; Dineverî, *El-Ahbâru’t-Tivâl*, s. 454; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 105; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, C. 1, ss. 112-113; Bozkurt, “Me’mûn”, *DİA*, ss. 101-104; Ya’kûbî, *Târihu’l-Yakubî*, C. 2, Beyrut, ss. 436-438; Suyûtî, *Târihu’l-Hulefâ*, Mısır, s. 298; İbnü’l-Esîr, *El-Kâmil Fi’t-Târîh*, C. 5, Beyrut, 1995, s. 372.

¹⁹² Taberî, *Tarih*, Beyrut, 1986, s. 44.

halifeliğini ilân etmiştir. (10 Şâban 195/8 Mayıs 811) Kendisine biatlar çoğalmıştır.¹⁹³

İbn Kuteybe'ye göre Irak halkı;“*Hazine, insanlar, saraylar senin elinde. Kardeşin Me'mûn'u bu işten menet ve caydır. Zira hilafet daha çok senin hakkındır.*” gibi sözlerle Emîn'in yanında yer almıştır.¹⁹⁴ Emîn ilk yenilgi haberini alınca yaptıklarından dolayı çok pişman olmuştur. Ancak pişmanlığı ve ızdırabı çabuk geçmiş olmalı ki, iktidarını korumak için mücadeleye devam etmiştir.¹⁹⁵ İkinci defa Abdurrahman b. Cebele el-Ebnâvî'nin kumandasında 20.000/30.000 kişilik ordu göndermiştir. Emîn Abdurrahman b. Cebele el-Ebnâvî'yi Ali b. İsa gibi görevi hafife almaması konusunda uyarmıştır. Ancak Hemedan bölgesinde ordunun sebatkârsızlığı nedeniyle ikinci yenilgi alınmıştır.(195/811) Abdurrahman b. Cebele savaş sonunda Tâhir'e teslim olmak zorunda kalarak öldürülmüştür.¹⁹⁶ Emîn ikinci yenilgiyi görünce endişelenerek ne yapacağını şaşırmıştır. Bu defa Abdullah el-Huraşi ve Yahya b. Ali b. İsa ile 5.000 kişilik iki ordu göndermiştir.(196/811-812) Ordu, daha çarpışma başlamadan iki kez hezimete uğramıştır. Bunun üzerine Irak sınırında Hanikin'den ileri geçmek istememiş, geri Bağdat'a dönmüştür. Ordunun kaçışıyla Me'mûn'un karşısında duracak güç kalmamıştır. Me'mûn arka arkaya kazandığı zaferlerle Emîru'l-Mü'minin olarak anılırken, Emîn'in taraftarları giderek azalmıştır.¹⁹⁷

Emîn, girişimlerinin neticesiz kaldığını görünce iktidarı kurtarmak için son çareye başvurmuştur. Ancak bu girişim de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bizans gazâlarına katılan Abbâsî ve Emevî ailesine mensup olan Abdülmelik b. Salih b. Ali'yi¹⁹⁸ Suriye ve el-Cezîre Araplarını kazanarak Tahir ve Herseme b. A'yen'in

¹⁹³ Taberî, *Tarih*, Beyrut, 1986, s. 53. Yıldız, “Emîn”, *DİA*, ss. 112-114; Sırma, *Müslümanların Tarihi*, C. 4, ss. 92-93.

¹⁹⁴ İbn Kuteybe, *El-İmâme ve's-Siyâse*, ss. 561-562.

¹⁹⁵ Sırma, *Müslümanların Tarihi*, C. 4, s. 93.

¹⁹⁶ Dineverî, *El-Ahbâru't-Tivâl*, s. 455; Sırma, *Müslümanların Tarihi*, C. 4, s. 93; Yıldız, “Emîn”, *DİA*, ss. 112-114; Algül, *İslam Tarihi*, 1989, s. 283; *The New Cambridge History of Islam*, New York, p. 285; Taberî, *Tarih*, Beyrut, 1986, ss. 54-56.

¹⁹⁷ Dineverî, *El-Ahbâru't-Tivâl*, ss. 455-456; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 105; Yıldız, “Emîn”, *DİA*, ss. 112-114; Sırma, *Müslümanların Tarihi*, C. 4, s. 93; Bozkurt, “Me'mûn”, *DİA*, ss. 101-104; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, C. 1, s. 128; Yıldız, *Doğuştan Günümüze*, C.5, s. 171; Algül, *İslam Tarihi*, 1989, s. 284.

¹⁹⁸ İbn Kesîr, *El Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 10, Beyrut, s. 236.

üzerine göndermek istemiştir. Ancak Abdülmelik'in yanındaki Araplar Horasanlılarla ihtilâfa düşmüş, Abdülmelik'in Rakka'da zamansız ölümü karışıklık içindeki ordunun dağılmasına neden olmuştur. Böylece 196/811 yılındaki son girişim de sonuçsuz kalmıştır. Bunun yanında aynı yıl Hüseyin b. Ali b. İsa b. Mahan Bağdat'ta ayaklanmıştır. Ali b. İsa'nın oğlu Hüseyin, daha Rakka'dayken Me'mûn için biat almıştır.¹⁹⁹ Bağdat'ta; “*Muhammed (Emîn), dininizi boşa çıkarmayın, ahdinizi bozmayı ve birliğinizi parçalamayı istemektedir.*” şeklinde çevresindeki askerlere üstünlük sağlamış, kısa sürede yönetimi ele geçirip Me'mûn'a biat ettiğini ilân etmiştir. Bununla birlikte Emîn'i Kasru'l-Mansur'da gözaltında tutmuştur. Ancak biatı bir gün sürmüştür. Ertesi gün erzak talebiyle kendisine gelindiğinde Muhammed b. Halid ve Esed el-Harbî'in konuşmalarıyla çıkan kargaşada Hüseyin öldürülmüştür. Emîn Kasru'l-Mansur'daki hapisten kurtarılmış biatlar yenilenmiştir.²⁰⁰ Emîn iktidarı ele geçirdikten sonra yeni ordular hazırlamıştır. Nehrevan'da bulunan Herseme b. A'yen üzerine Ali b. Muhammed b. İsa b. Nüheyk'i göndermişse de, İbni Nüheyk de yenilgiden kendini kurtaramamıştır.²⁰¹ Tahir Bağdat'ı muhasara hazırlığına başlamıştır.²⁰² Bu olay ile Fazl b. Rebî' Emîn'i bırakıp ortadan kaybolmasına neden olmuştur.²⁰³ Mekke'ye vali olarak atanan Davud b. İsa b. Musa, Me'mûn'a biat etmiş, Medine valisi olan oğluna Me'mûn'a biat etmesini söylemiştir. Böylece Harameyn Emîn'e biatı bırakmıştır. Mekke ve Medine'den sonra Yemen'de Me'mûn'a biat etmiştir.²⁰⁴ Bunların yanında Tahir, Mansur b. Mehdî vasıtasıyla Basra'dan; Fazl b. Musa b. İsa vasıtasıyla Kufe'den; Muttalib b. Abdullah vasıtasıyla Musul'dan; İbad b. Muhammed vasıtasıyla Mısır'dan ve Rakka'dan Me'mûn'a biat alınmıştır.²⁰⁵

¹⁹⁹ Ya'kûbî, *Târihu'l-Yakubî*, C. 2, Beyrut, s. 440; Yıldız, “Emîn”, *DİA*, ss. 112-114; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 105.

²⁰⁰ Taberî, *Tarih*, Beyrut, 1986, s. 64; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, C. 5, Beyrut, 1995, s. 386.

²⁰¹ Ya'kûbî, *Târihu'l-Yakubî*, C. 2, Beyrut, s. 440.

²⁰² İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, C. 5, Beyrut, 1995, ss. 167-168.

²⁰³ İbn Kesîr, *El Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 10, Beyrut, s. 237.

²⁰⁴ Taberî, *Tarih*, Beyrut, 1986, ss. 70-71.

²⁰⁵ Ya'kûbî, *Târihu'l-Yakubî*, C. 2, Beyrut, s. 440. Emîn ve Me'mûn arasındaki ihtilaf özellikle merkezden uzak olan Mısır üzerinde sürekli bir mücadeleye sahne olmuştur. Bkz. Ya'kûbî, *Târihu'l-Yakubî*, C. 2, Beyrut, s. 440; Tağrîberdî'de Mısır halkının Emînciler ve Me'mûncular şeklinde ikiye bölündüğü kaydedilmiştir. Bkz. Tağrîberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, C. 2, s. 154.

Bağdat dışında bütün ülke Me'mûn'un halifeliğine biat etmiştir. Me'mûn'un önünde tek bir engel kalmıştır o da Bağdat'tır. Şehrin etrafına hendekler kazılmış, mancınıklar yerleştirilmiştir.²⁰⁶ Kuşatma on beş ay sürmüştür.²⁰⁷ Bağdat, Tahir b. Hüseyin, Herseme b. A'yen ve Züheyr b. Müseyyeb komutasındaki ordularca kuşatılmıştır.(197/812–813)²⁰⁸ Emîn'in sarayı muhasara altına alınmıştır.(Ağustos 812/Zilhicce 196). Buna rağmen Bağdat bir yıl süren kuşatmaya rağmen direnmiştir. Bu Emîn'i destekleyen zengin ve varlıklı aileler sayesinde olmuştur. Şehir halkı giriş yolları tutulduğu için çok zor durumda kalmıştır. Erzak sıkıntısı baş göstermiştir. Kumandan ve ordu çaresizlik karşısında Me'mûn'un safına geçmiştir. Emîn'i en yakınları dahi terk edince o her çıkış yolunu denemiş; sarayları yıktırması, bağ bahçeleri yaktırmasıdır. Mes'ûdî'nin verdiği bilgiye göre şehir mücadelede sırasında bütün görkemini kaybederek harabeye dönmüştür. Emîn, Me'mûn'un zaferini kabul etmek zorunda kalmış, kumandanların Bağdat'a girişi üzerine uzlaşmaya razı olmuştur. Herseme b. A'yen Emîn'i öldürmek istememiş, ona bir kötülüğün gelmesini engellemek için iktidarı Me'mûn'a teslim ederek aralarını düzeltmesini söylemiştir. Nitekim mektubunda: *“Sana düşen iş çığırından çıkmadan önce buna davet etmedi. Şu anda iş çığırından çıktı. Kendisine soru sorulacak kimse, soru sorana muhtaç hale geldi. Bununla birlikte ben senin durumunu düzeltmeye çaba harcıyorum. Gece bana gel, sana Mü'minlerin Emîri'ne durumunu bildiren bir mektup yazayım. Senden sağlam bir söz alayım. Senin durumunu düzeltecek ve Mü'minlerin Emîri'ne yaklaştıracak her faaliyeti sonuna kadar yürütürüm. Bundan geri kalmam.”* demiştir.²⁰⁹ Nitekim onu korumak için Me'mûn'a karşı savaşacağına dair söz vermiştir. Emîn bunu vezir ve nasihatçileriyle istişare etmiştir. Teslim olmaktan başka çaresi kalmayınca Herseme b. A'yen'ye sığınmak istediğini bildirmiştir. Ailesini yanına alarak kendi özel adamları ve cariyelerinden oluşan bir grupla Herseme b. A'yen'e gitmek üzere el-Ebû Ca'fer şehrine kaçmıştır. Bölgeden

²⁰⁶ Taberî, *Tarih*, Beyrut, 1986, s. 74.

²⁰⁷ Suyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, Mısır, s. 299.

²⁰⁸ Ya'kûbî, *Târihu'l-Yakubî*, C. 2, Beyrut, s. 440.

²⁰⁹ Dineverî, *El-Ahbâru't-Tivâl*, s. 456; Yıldız, “Emîn”, *DİA*, ss. 112-114; Sırma, *Müslümanların Tarihi*, C. 4, ss. 93-96; Abdülazîz Ed-Dûrî, “Bağdat”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1991, C. 4, ss. 425-433; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 105; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, C. 1, ss. 112-113; Bozkurt, “Me'mûn”, *DİA*, ss. 101-104; Yıldız, *Doğuştan Günümüze*, C.5, s. 173; Hodgson, *The Venture of Islam*, Chicago, p. 301; Michael Cooperson, *The Heirs of The Prophets in The Age of al-Ma'mun*, Cambridge University Press, USA 2004, p. 28.

uzaklaştırılmak için bir kayığa bindirilmiştir. (813 Eylül) Tâhir aralarındaki yazışmayı öğrenince Herseme b. A'yen onun ölümünü engeleyememiştir. Emîn, 24-25 Muharrem 198/24-25 Eylül 813 yılında Horasanlılar tarafından katledilmiştir. Emîn'in kesik başı bir müddet Bağdat'ta teşhir edilmiş, mühür, kılıç ve hırka Emîn'in kesik başı ile beraber Me'mûn'a gönderilmiştir.²¹⁰ Böylece ihtiraslı iktidar savaşı Emîn'in ölümüyle son bulmuştur.²¹¹

4.6. Me'mûn'a Horasan Desteği

Rafî' b. Leys isyanı, Alî b. İsâ b. Mâhân'ın sert siyaseti ve görevde kalmaya devam etmesi nedeniyle halkın Abbâsî yönetimine karşı biriken öfkesinden kaynaklanmıştır. Halk Semerkant'ta ayaklanmıştır.²¹² İsyân, Hârûnreşid döneminin son yılları ile Emîn ve Me'mûn'un iktidar mücadelesinin hemen öncesinde yaşanmıştır. Emîn isyanı bastırarak orduyu geri çekince Me'mûn zor durumda kalmış, ordusunu Semerkant'a sevk ederek Merv'e dönmüştür. İsyân, Me'mûn'un Horasan'a gelişine vesile olmuştur. Bu merkezi yönetimin yönünü doğuya kaydırmıştır. Taberî'ye göre Me'mûn yaşadığı bu endişe üzerine devlet erkânıyla bir iştişare yapmıştır. İstişarede, Arap kabileleriyle ilişkilerin geliştirilmesi, kabile reislerine bazı jestler yapılması, Horasan'daki kudretli komutan ve liderleri kendi tarafına çekilmesi, vergilerde 1/4 oranında indirim yapılması, mahalli hükümdarlara karşı cömertçe muamele edilmesi, liyakatli devlet memurları seçmek suretiyle adalet ile hükmedilmesi, Me'mûn başta örnek olarak insanların dini ve mütevazı bir hayata çağırılması gibi nasihatler almıştır. Nasihatleri dikkate alan Me'mûn karakteri, icraatları, mahalli hükümdar ve kabile liderleriyle sağladığı dost canlısı ilişkiler,

²¹⁰ Dineverî, *El-Ahbârü't-Tivâl*, ss. 456-457; Yıldız, "Emîn", *DİA*, ss. 112-114; Sırma, *Müslümanların Tarihi*, C. 4, ss. 94-96. Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 105; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, C. 1, ss. 112-113, 128; Yıldız, "Emîn", *DİA*, ss. 112-114; Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, ss. 101-104; Algül, *İslam Tarihi*, 1989, s. 284; Öztürk, *İslam Toplumunda*, s. 255; *Encyclopedia of Arabic Literature*, New York 1998, p. 5; Hasan Kurt, "Tahiriler", *DİA*, C.1, İstanbul 1988, ss. 403-404; Taberî, *Tarih*, Beyrut, 1986, s. 99; Ya'kübi, *Târihu'l-Yakubî*, C. 2, Beyrut, s. 441; İbn Kesîr, *El Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 10, Beyrut, s. 240; Abdülemir Muhenna-Hüseyn Murtaza, *Ahbârü'l-Maslûbîn ve Kısasu'l-Mu'azzebîn fî Asreyn'l-Emevî ve'l-Abbâsî*, Dâru'l-Fikri'l-Lubnanî, Beyrut, Tarihsiz, ss. 21-25.

²¹¹ Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, ss. 101-104.

²¹² Bozkurt, "İbn Mâhân", *DİA*, TDV Yayınları, C.20, İstanbul, 1999, ss. 164-165; Özbayraktar, "Rafî' b. Leys İsyânı", s. 187.

bölge halkıyla kurduğu manevi bağlar, isyanın bastırılmasında önemli bir rol oynamıştır. İsyân barışla sonlandırılmıştır.²¹³

Me'mûn'un faaliyetleri Emîn'e karşı mücadelesinde bölge halkının büyük desteğini sağlamıştır. Me'mûn Horasan ve Mâverâünnehir'e merkezden atanan valilerle otorite kurmanın zorlaştığını bu isyan sayesinde anlamıştır. Devlet işlerini 202/817 yılına kadar Horasan'ın Merv şehrinden yürütmüştür. Irak-Suriye bölgelerinde çıkan isyanlar nedeniyle Bağdat'a dönmek zorunda kalmıştır. Bağdat'a gelişiyle (204/819) Mâverâünnehir ve Horasan'da verasete dayalı valilik sistemi uygulamıştır. Mâverâünnehir'in yönetimine Râfi' b. Leys isyanında destek sağlayan Esed b. Sâmanoğullarını getirmiştir.(204/819) Horasan'a ise Râfi' b. Leys isyanında destek olan Tâhir b. Hüseyin'i getirmiştir. (205/820) Böylece Râfi' b. Leys isyanı sonrasında Mâverâünnehir'de Sâmânîlerin, Horasan'da Tâhirîlerin iktidarı başlamıştır.²¹⁴

4.7. Fars Unsurun Temsilcisi Fazl b. Sehl

Arap-Fars savaşı, Me'mûn'un destekçisi Farsî gücün galibiyeti ile son bulmuştur. Me'mûn'un en büyük avantajı Fazl b. Sehl, Tahir b. Hüseyin ve Herseme b. A'yen gibi askerî ve siyasî dehalara sahip olmasıydı. Valisi olduğu doğu eyaletleri ve devlet adamları tarafından büyük destek kazanmıştı. İranlılar Me'mûn'a sadakatten ayrılmamış, zafere giden yolda ona büyük yarar sağlamışlardır.²¹⁵

Fazl b. Sehl zekâsı ve Farsça bilgisiyle Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin dikkatini çekmiş, Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî'nin hizmetine girmiştir. Bermekîlerin bertaraf edilmesiyle Me'mûn'un hocası olmuştur. Hârûnürreşîd, Râfi' b. Leys isyanı için giderken Me'mûn'un Bağdat'ta kalmasını istemiştir. Ancak Fazl b. Sehl, Me'mûn'u Hârûnürreşîd ile birlikte valisi olduğu Horasan'a gitmeye ikna etmiştir. *"Hârûnürreşîd'e yolculukta ne olacağını bilemezsin. Muhammed Emîn (hilafette) senin önüne geçirilmiş ve şüphesiz Zübeyde ve malları; o Zübeyde'nin oğludur ve*

²¹³ Taberî, *Tarih*, C. 8, Kahire, ss. 370-372; Özbayraktar, "Râfi' b. Leys İsyanı", ss. 183-187; Yıldız, "Emîn", *DİA*, ss. 112-114; Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, ss. 101-104.

²¹⁴ Özbayraktar, "Râfi' b. Leys İsyanı", ss. 186-187.

²¹⁵ Yıldız, "Fazl b. Sehl", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, C. 12, ss. 275-276; Hodgson, *The Venture of Islam*, Chicago, p. 301; Yıldız, *Doğuştan Günümüze*, C.5, s. 171; Algül, *İslam Tarihi*, 1989, s. 280; Yıldız, "Abbâsiler", *DİA*, ss. 31-48.

dayıları da Haşımoğullarıdır.” demiştir. Hakikaten Hârûnürreşîd bu sefer esnasında vefat etmiştir.²¹⁶ Me'mûn iktidarı sorunsuz bir şekilde ele geçirmiştir.(198)²¹⁷ İlk iş olarak Mutemen'i veliahtlıktan azletmiştir. Fazl b. Sehl, Me'mûn'u tahta ele geçirmeye teşvik ettiyse de o başta kardeşinin haklarına riayet etmeyi tercih etmiştir.²¹⁸ Fazl b. Sehl, ordu Bağdat'a dönünce Me'mûn'un doğuda kalmasını Tahir b. Hüseyin kumandasında ordu oluşturmasını istemiştir. Emîn'in Me'mûn'u veliahtlıktan azli ile durum açık bir savaş halini almıştır.(810) Fazl b. Sehl gibi kardeşi Hasan b. Sehl'de bu iktidar mücadelesinde başrolü oynamıştır.²¹⁹ Fazl b. Sehl, Me'mûn'u Merv'de kalmaya ikna etmiştir. Irak, Fars, Ahvaz, Hicaz ve Yemen'i içine alan bütün batı bölgelerinin idaresinin kardeşi Hasan b. Sehl'e verilmesini sağlamıştır. Tahir Musul, Cezire, Suriye ve Mağrib valiliğine getirilmiştir. Herseme b. A'yen ise Horasan valisi yapılmıştır.²²⁰

Herseme b. A'yen, Mehdî-Billâh ve Hâdî'nin güvenilir adamları arasına yer almıştır. Rivayete göre Hâdî, Hârûnürreşîd'i öldürmesi için Herseme'yi görevlendirmiş; ancak bu Hayzürân'ın müdahalesiyle önlenmiştir. Herseme, Hâdî'nin ölümünden (170/786) sonra hapisten çıkarılarak önemli görevlere getirilmiştir. Râfi' b. Leys'in yerine Horasan valiliğine getirilmiştir. Herseme, Emîn ile Me'mûn arasındaki mücadelede Me'mûn'un tarafını tutmuştur. Emîn halifelikten çekileceğini bildirerek Me'mûn ile uzlaşmak için Herseme'den arabuluculuk yapmasını istemiştir. Ancak bu gerçekleşmeden Emîn öldürülmüştür.²²¹

²¹⁶ Aynı olay İbn Kesîr tarafından farklı şekilde anlatılır: “Halife Reşîd isyan eden Rafî bin Leys üzerine sefere çıkmak ister. Bağdat'ı Muhammed Emîn'e bırakır. Me'mun, kardeşinin yapacaklarından çekindiğini söyleyerek babasından onunla birlikte sefere çıkma izni alır”; Bkz. İbn Kesîr, *El Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 10, Beyrut, s. 207; Dineverî, *El-Ahbârü't-Tivâl*, ss. 447-449; Sırma, *Müslümanların Tarihi*, C. 4, s. 86; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 103; Yıldız, “Fazl b. Sehl”, *DİA*, ss. 275-276; Bozkurt, “Me'mûn”, *DİA*, ss. 101-104.

²¹⁷ Dineverî, *El-Ahbârü't-Tivâl*, s. 457.

²¹⁸ Brockelmann, *İslâm Milletleri*, C. 1, s. 112; Yıldız, “Fazl b. Sehl”, *DİA*, ss. 275-276.

²¹⁹ *The New Cambridge History of Islam*, New York, p. 278; Öztürk, *İslam Toplumunda*, s. 254; Yıldız, *Doğuştan Günümüze*, C.5, s. 167; Yıldız, “Fazl b. Sehl”, *DİA*, ss. 275-276.

²²⁰ Taberî, *Tarih*, (Çev. M. Faruk Gürtunca), C.4, s. 486; Algül, *İslam Tarihi*, 1989, s. 288; Bozkurt, “Me'mûn”, *DİA*, ss. 101-104; Yıldız, “Fazl b. Sehl”, *DİA*, ss. 275-276; Bozkurt, “Hasan b. Sehl”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, C. 16, ss. 351.

²²¹ Bozkurt, “Herseme b. A'yen”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 17, İstanbul, 1998, ss. 239-240.

Fazl b. Sehl daha yirmi sekiz yaşında olmasına rağmen Me'mûn üzerinde büyük bir otorite kurmuştur.²²² Me'mûn, ona, Hemedan dağlarından Tibet'e, Fars Denizi'nden Deylem ve Cürcan'a kadar olan bölgeyi, ikta olarak vermiştir. Onu "Seyfiye ve kalemiyye sınıfının sahibi" manasında "Zü'r-riyâseteyn" lakabıyla anmıştır. Hem askerî ve hem de idarî yetkilerle donatılmış, vezirlik ve emirliğin birlikte bulunduğu ilk idareci olmuştur. Bu unvanı o dönemde basılan paralarda da yer almıştır. Bir kitâbede halifenin atlarının yöneticisi manasında "Müdebbiru huyûlihî" ve halifenin propaganda reisi manasında "Sâhibü da'vetihî" unvanlarıyla anılmıştır.²²³

Me'mûn, hilâfet merkezi olarak Merv'i seçmiştir. Fazl b. Sehl, devletin önemli makamlarına İranlıları getirmiştir. Herseme b. A'yen ise İran nüfuzunun etkisini azaltmak istemiştir. İran nüfuzunun yönetimde etkili olması Bağdat halkı ve ordunun tepkisine yol açmıştır. Ayaklanmaya dönüşen bu tepkiler ülkeyi bir iç savaşın eşiğine getirmiştir. Merkezî otorite sarsılmıştır. Hasan b. Sehl karışıklıkları yatıştıramamıştır. Alioğullarından Ebû Abdullah İbn Tabâtabâ'nın isyanını yine aynı aileden Muhammed b. Muhammed'in isyanı takip etmiştir. Sonunda İbn Tabâtabâ ansızın ölmüş,(199/815) isyancı Ebü's-Serâyâ ise öldürülmüştür.(200/815) Dönemin en tehlikeli isyan el-Cezîre'de Mudar Araplarını etrafına toplayan Nasr b. Şebes el-Ukaylî'nin isyanı olmuştur.²²⁴ Herseme b. A'yen, bütün gayretlerine rağmen isyanı bastıramamıştır. Herseme b. A'yen, Alioğullarının isyanlarını bastırıp, Kufe'den Horasan'a geldiğinde, halifenin mektubu kendisine ulaşmıştır. Mektupta, Herseme b. A'yen'in Şam'a gitmesi emredilmiştir. Fakat Herseme b. A'yen bunun Fazl b. Sehl tarafından düzenlenmiş bir komplo olduğunu anlamış ve emre itaat etmemiştir. O sırada Suriye ve Arabistan valiliğine tayin edilmesine ve Fazl b. Sehl'in kendisini engelleyebileceğinden endişe duymasına rağmen Me'mûn ile konuşup Fazl b. Sehl'in kendinden sakladıklarını haber verip, onu Bağdat'a dönmeye ikna etmek istemiştir. Bunu fark eden Fazl b. Sehl, Me'mûn'a, Herseme b. A'yen'in halifeye

²²² Yıldız, "Fazl b. Sehl", *DİA*, ss. 275-276.

²²³ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, C. 5, Beyrut, 1995, s. 383; Yıldız, "Fazl b. Sehl", *DİA*, ss. 275-276.

²²⁴ Taberî, *Tarih*, Beyrut, 1986, ss. 121, 154, 156-161, 165; Bozkurt, *Mutezile'nin Altın Çağı: Me'mûn Dönemi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002, s. 41; Algül, *İslam Tarihi*, 1989, ss. 288-289; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, C. 1, s. 114; İbn Kesîr, *El Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 10, Beyrut, s. 244; İbn Kesîr, *El Bidâye*, C. 10, Beyrut, ss. 244-255.

karşı olduğunu ve ona komplolar kurduğunu söylemiştir. Yalanına, Alevî isyancılarının dostu olduğunu, Kufe'deki isyanı desteklediğini ileri sürerek devam etmiştir. Herseme b. A'yen'in, Şam'a gitmek istememesi ile muhalefetini açıktan ortaya koyduğunu ileri sürmüştür. Fazl b. Sehl hadiseleri farklı aktarınca etki altında kalan Me'mûn onu hapsetmiş ve idam etmiştir.(Zilkade 200/Haziran 816). Nitekim Herseme b. A'yen katledilmesi üzerine, Bağdat'ta karışıklıklar çıkmıştır.(200/816)²²⁵ Bağdat'ta İran nüfuzuna karşı tepki organizeli bir hal almıştır. Me'mûn, Tâhir b. Hüseyin'i ele geçirdiği yerleri Hasan b. Sehl'e vermiştir. Irak halkı arasında Fazl b. Sehl'in Me'mûn'u avucunun içine aldığı, ailesi ve kumandanlarından uzaklaştırıp bir saraya kapattığı, devleti tek başına yönettiği şeklinde dedikodular yayılmıştır. Bu duruma öfkelenen Hâşimoğulları ve çevresi Hasan b. Sehl'i ve adamlarını Bağdat'tan çıkarmıştır. Muhalifler Hasan b. Sehl ve Fazl b. Sehl'i, Mecûsîlik'le suçlayarak halkı isyana teşvik etmiştir. Halk Mehdî'nin oğlu Mansûr'a biat etmek istemiştir. (201/816-17) Ancak Mansûr, halifelik Me'mûn'da kalacak şekilde, sadece emîr olarak yönetime el koymuştur.(201/816)²²⁶

4.8. Me'mûn'un Şia'dan Destek Arayışı

Me'mûn Merv'e yerleşmiştir.(2 Ramazan 201/24 Mart 817) Alioğullarına yakınlık göstererek Iraklıların sevgisini kazanabileceğini düşünmüştür. Fazl b. Sehl'in teşvikleriyle kız kardeşi Ümmü Habîbe'yi Ali er-Rızâ ile kızı Ümmü'l-Fazl'ı da Ali er-Rızâ'nın oğlu Muhammed el-Cevâd ile evlendirmiştir. Abbasî bayrağı ve askeri üniformasının sembolü siyah rengi Şiîliği temsil eden yeşile çevirmiştir. Ali er-Rızâ'yı ilk veliaht tayin etmiştir. Kendi adına ve Ali er-Rızâ'nın adını taşıyan altın ve gümüş paralar bastırmıştır. Me'mûn'un Alioğullarından Ali er-Rızâ'yı veliaht tayin etmesi üzerine iktidarın ellerinden gideceğini düşünen Abbâsî hanedanı ve Bağdat halkı Ali er-Rızâ'ya biat etmemiş, Me'mûn Merv'deyken onu hal ederek Mehdî-Billâh'ın oğlu İbrâhim b. Mehdî'yi halifeliğe getirmişlerdir.(201/817) İbrâhim

²²⁵ Zehebî, *Siyeru A'lamu'n-Nubelâ*, C. 10, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 1992, s. 283; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 106; Taberî, *Tarih*, Beyrut, 1986, ss. 131-132; Ya'kûbî, *Târihu'l-Yakubî*, C. 2, Beyrut, ss. 449-450; Yıldız, "Fazl b. Sehl", *DİA*, ss. 275-276; Sırma, *Müslümanların Tarihi*, C. 4, s. 100; Bozkurt, "Herseme b. A'yen", *DİA*, ss. 239-240.

²²⁶ Yıldız, "Fazl b. Sehl", *DİA*, ss. 275-276; Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, ss. 101-104; Bozkurt, "Hasan b. Sehl", *DİA*, ss. 351; İbrahim Sarıçam, "İbrâhim b. Mehdî", *DİA*, TDV Yayınları, C. 21, İstanbul, 2000, ss. 320-321.

b. Mehdî Mübârek unvanı almış, hutbe okumuş biatları kabul etmiştir. Fazl b. Sehl ise batı eyaletlerindeki bu hadiseyi Me'mûn'a haber etmemiştir. Me'mûn durumu bir tesadüf sonucu öğrenmiştir. Fazl b. Sehl'in yanlış telkinlerini sonunda fark etmiştir. Me'mûn bunun üzerine harekete geçmiş, Ali er-Rızâ'nın da bulunduğu bir ordu ile Bağdat'a doğru yola çıkmıştır. Veliht Ali er-Rızâ, Tûs'un Nûkan kasabasında fazla üzüm yemesi veya Şî kaynaklara göre Ali b. Hişâm verdiği zehirli narı yemesi, diğer bir rivayette hizmetçinin hazırladığı ve bizzat halifenin sunduğu zehirli nar suyunu içmesi sonucu âniden hastalanmış, üç gün sonra da ölmüştür.(29 Safer 203/5 Eylül 818). Ali er-Rızâ'nın ölümüyle, Me'mûn yeniden halife olarak tanınmış, otorite sağlanmıştır.(15 Safer 204/11 Ağustos 819)²²⁷

Me'mûn Merv'den Bağdat'a giderken(202/817) yolda Fazl b. Sehl'e yazdığı mektupta ona olan saygısını, hiçbir teklifini geri çevirmeyeceğini, istediği her şeyi vereceğini bildirmiştir. Fazl b. Sehl, büyük ihtimalle Me'mûn'un emriyle Serahs'da öldürülmüştür.(2 Şâban 202/13 Şubat 818) Me'mûn katilleri yakalayanlara ödül vaat etmiştir. Abbas b. Heysem ed-Dîneverî'nin yakalayıp getirdiği katiller, sorgulama sırasında Fazl b. Sehl'i halifenin emriyle öldürdüklerini söyledilerse de boyunları vurulmuştur. Fazl b. Sehl kısa süren vezirliği döneminde otoriter, kendisine ve başkalarına karşı acımasız bir kimse olarak tanınmıştır.²²⁸ Onun öldürülmesiyle İranlı unsurlar iktidarını kaybetmiştir. Me'mûn'un politikasında önemli değişiklikler yaşanmıştır. Fazl b. Sehl'in tesirinden kurtulan Me'mûn Şîa'yı ve İranlı unsurları destekleyen tutumundan vazgeçmiştir. Me'mûn, anne tarafının İranlı olması hasebiyle İranlılara karşı bir yakınlık duymuştur. İktidar mücadelesini onların yardımıyla başarmıştır. Merv'de kaldığı dönemde İran unsurun tesiriyle bazı yanlış icraatlarda bulunmuştur. Yaşanan hadiselerin etkisiyle Araplara ve İranlılara güveni sarsılmıştır. Arap ve İranlı unsura karşı güvenilir bir askeri güce ihtiyaç duymuştur. Türkleri siyasi ve askeri bakımdan dengeleyici bir unsur olarak görmüştür. Devlet

²²⁷ Brockelmann, *İslâm Milletleri*, C. 1, ss. 113-114; Sarıçam, "İbrâhim b. Mehdî", *DİA*, ss. 320-321; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, ss. 105-107; Yıldız, "Fazl b. Sehl", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, C. 12, ss. 275-276; Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, ss. 101-104; Bozkurt, "Hasan b. Sehl", *DİA*, ss. 351; Kılavuz, "Ali er-Rızâ", *DİA*, ss. 436-438.

²²⁸ Yıldız, "Fazl b. Sehl", *DİA*, ss. 275-276; Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, ss. 101-104; Bozkurt, "Hasan b. Sehl", *DİA*, ss. 351.

idaresinde Horasan'da yakından tanıdığı Türklere yer verilmeye başlanmıştır.²²⁹ Daha sonra Me'mûn'un veliaht tayin ettiği Mu'tasım Türklerin desteğiyle iktidara geçmiştir.(218/833)²³⁰

²²⁹ Yıldız, "Fazl b. Sehl", *DİA*, ss. 275-276; Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, ss. 101-104. Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, ss. 107-108.

²³⁰ Dineverî, *El-Ahbârü't-Tivâl*, s. 457; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 107; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, C. 1, ss. 113-114; Apak, *İslam Tarihi*, 2013, s. 210; Sırma, *Müslümanların Tarihi*, C. 4, ss. 104-105; Yıldız, "Abbâsiler", *DİA*, ss. 31-48; Yıldız, *Mu'tasım'ın Halîfe Olmasında Türkler'in Rolü*, İsmail Hakkı Uzunçarşılıya Armağan, Ankara, 1976, ss. 19-29; İbn Abderrabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, C. 5, Kahire, 1946, s. 114; Câhız, *Hilâfet Ordusunun Menkîbeleri ve Türklerin Faziletleri*, (Çev. Ramazan Şeşen), Ankara, 1967, s. 76.

III. BÖLÜM

ARAP İSYANLARIYLA MÜCADELE

1. Abbâsîlerin Emevîleri Tasfiyesi

Ebü'l-Abbâs, kısa iktidarı döneminde devlet otoritesini temin etmek için daha çok dâhili meselelerle ilgilenmiştir.²³¹ Devlete tehdit oluşturan her türlü oluşuma karşı sert ve acımasız tedbirler almıştır.²³² Daha Kufe hutbesinde kendini “es-Seffâh(kan dökücü ve helak edici)”²³³ olarak adlandırmıştır.²³⁴ Hutbeden sonra ilk beyanında Emevîlerin zulüm ve faaliyetlerini tek tek saymış ve: “*Ümit ediyorum ki şu anda iktidara gelmiş olan aileden zulüm, zorbalık ve haksız davranış görmeyecek, sizin için hayırlı olmayan davranışlarla karşılaşmayacaksınız.*”²³⁵ Buna rağmen Emevîler döneminde zulme uğrayan Hâşimoğulları ve özellikle İmam İbrahim’e yapılanlar unutulmamıştır.²³⁶ Emevi yanlılarına karşı tam anlamıyla bir intikam siyaseti güdülmüştür.²³⁷

Ümeyyeoğullarının büyük kısmı devletin temellerini atarken tasfiye edilmiştir. Ancak hayatta kalanlar Ebü'l-Abbâs ve Ebû Ca'fer döneminde Emevî Devleti'ni yeniden diriltmek için halktan biat alarak isyan etmiştir.²³⁸ Bu nedenle Ebü'l-Abbâs dönemini Emevîlerin yeniden iktidarı ele geçirmesine karşı onları yok etme süreci olarak adlandırmak yanlış olmayacaktır. Nitekim Ebü'l-Abbâs, işe ilk Ümeyyeoğullarından başlamıştır.²³⁹ Emevî taraftarlarına karşı işlediği korkunç

²³¹ Dineverî, *El-Ahbârü't-Tivâl*, s. 437; Sarıçam, *İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Haşimi İlişkileri*, TDV Yayınları, Ankara, 2015, ss. 379-385.

²³² Ali Aksu, *Emevîlerin Abbâsîler Tarafından Soykırımı Uğratılması ve Ebü'l-Abbâs'ın Bu Soykırımdaki Rolü*, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, S.4, ss. 259-268.

²³³ Taberî, *Tarih*, (Çev. M. Faruk Gürünca), C.4, s. 410.

²³⁴ İbnü'l- Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târih*, Çev. Yunus Apaydın, C. 5, s. 350; Sarıçam, *İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Haşimi İlişkileri*, ss. 379-385; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târih*, C.5, Beyrut, 1965, ss. 429-431; Taberî, *Tarih*, (Çev. M. Faruk Gürünca), C.4, s. 410; Yıldız, “Ebü'l-Abbâs Es-Seffâh”, *DİA*, ss. 283-284.

²³⁵ Mevdüdü, *Hilafet ve Saltanat*, (Çev. Ali Gencer), 1956 Yayınları, 2011, s. 243.

²³⁶ Sarıçam, *İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Haşimi İlişkileri*, ss. 379-385; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târih*, C.5, Beyrut, 1965, ss. 429-431.

²³⁷ Sarıçam, *İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Haşimi İlişkileri*, ss. 379-385; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târih*, C.5, Beyrut, 1965, ss. 429-431; Aksu, *Emevîlerin Abbâsîler Tarafından Soykırımı Uğratılması*, ss. 259-268; Boyunağa, *Tebliğinden Günümüze*, s. 365.

²³⁸ Sarıçam, *İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Haşimi İlişkileri*, ss. 390-398.

²³⁹ Aksu, *Emevîlerin Abbâsîler Tarafından Soykırımı Uğratılması*, ss. 259-268; Yıldız, “Abbâsîler”, *DİA*, ss. 31-48.

cinayetler sebebiyle “es-Seffâh” unvanına uygun hareket etmiştir.²⁴⁰ Bu dönemde Endülüs’e kaçarak canını kurtaran Abdurrahman b. Muâviye dışında Ümeyyeoğullarının neredeyse hepsi katledilmiştir.²⁴¹ Abbâsî hanedan mensupları halifenin intikam siyasetinde büyük yarar sağlamış ve karşılığında ödüllendirilmişlerdir.²⁴² Nitekim Abdullah b. Ali, Emevî mallarını ele geçirmesinden dolayı Şam valiliğine getirilmiştir. Abdullah b. Ali, Emevîlerden birçok kimseyi Yafa şehri yakınında bulunan Ebûfutrus’ta düzenlediği ziyafette öldürtmüştür.²⁴³ Emevîlerin kökünü kazıma niyetiyle Dımaşk’da binlerce kişiyi kılıçtan geçirmiştir.²⁴⁴ Ümeyyeoğullarına önce halifenin iyilikte bulunacağını haber vermiştir. Onları divana yazmak ve mallarını iade etmek için davet etmiştir. Emevî büyüklerinden seksen²⁴⁵, seksen üç²⁴⁶ yahut doksan²⁴⁷ kişi davete katılmıştır. Daveti duyarak Emevî büyüklerinden Abdurrahman b. Muâviye²⁴⁸’yi şiddetle uyaran bir kimse: “*Sakın gafil olmayın. Vallahi, sizden bir tek kişi hayatta kaldığı sürece Abbasoğullarının iktidarı istikrara kavuşmaz ve tam olarak iktidar olamazlar.*” demiştir. Bunun üzerine Abdurrahman b. Muâviye batıya kaçmıştır.²⁴⁹ Davete katılan Emevî büyükleri öldürülerek mallarına el konulmuştur.²⁵⁰ Konuyla ilgili kaynaklarda Abdullah b. Ali’nin ölen Ümeyyeoğullarının iniltileri eşliğinde yemeğine devam ettiği gibi abartılı rivayet de yer almıştır.

²⁴⁰ Yıldız, “Ebü’l-Abbas Es-Seffâh”, *DİA*, ss. 283-284.

²⁴¹ Sarıçam, *İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Haşîmi İlişkileri*, ss. 379-385; İbnü’l-Esîr, *El-Kâmil Fi’t-Târih*, C.5, Beyrut, 1965, ss. 429-431; Yiğit, “Emevîler”, *DİA*, ss. 104-108; Mehmet Özdemir, “Endülüs”, TDV Yayınları, DİA, İstanbul, 1995, C. 11, ss. 211-225.

²⁴² Yurdaydın, S. 36.

²⁴³ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşraf*, C. 9, Beyrut, 1996, ss. 331-332; İbnü’l-Esîr, *El-Kâmil Fit-Târih*, (Çev. Yunus Apaydın), C. 5, ss. 349-351; Fiğlalı, “Abdullah b. Ali b. Abdullah”, *DİA*, ss. 82-83; Sarıçam, *İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Haşîmi İlişkileri*, ss. 381-382; İbn Kesîr, *El Bidaye ve’n-Nihaye*, C. 10, ss. 82-83.

²⁴⁴ Detaylı bilgi için bkz. Makdisî, Mutahhar b. Tahir(Ö. 387/997) *Kitabu’l-Bed Ve’t Tarih*, Paris, 1916, s. 70- 75; Fiğlalı, “Abdullah b. Ali b. Abdullah”, *DİA*, ss. 82-83; Yıldız, “Abbâsîler”, *DİA*, ss. 31-48.

²⁴⁵ Ya’kûbî, *Târihu’l-Yakubî*, Dâru Sadir, C. 2, Beyrut, Tarihsiz, s. 355; Sarıçam, *İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Haşîmi İlişkileri*, s. 382; Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşraf*, Thk. Süheyl Zekkâr, Riyâd Zirikli, C. 9, Darü’l-Fikr, Beyrut, 1996, s. 331.

²⁴⁶ İbn Kuteybe, *El-İmâme ve’s-Siyâse*, s. 481.

²⁴⁷ İbnü’l-Esîr, *El-Kâmil Fit-Târih*, (Çev. Yunus Apaydın), C. 5, ss. 349-350.

²⁴⁸ Detaylı bilgi için bkz. Yıldız, “Abdurrahman I”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1988, C. 1, ss. 147-150.

²⁴⁹ İbn Kuteybe, *El-İmâme ve’s-Siyâse*, ss. 481-482; Yiğit, “Emevîler”, *DİA*, ss. 104-108; Sarıçam, *İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Haşîmi İlişkileri*, ss. 381-382.

²⁵⁰ İbn Kuteybe, *El-İmâme ve’s-Siyâse*, s. 482.

Bu cinayetin işlenmesinin nedenleri rivayetlerde farklılık göstermektedir. Bunlardan Emevî Devleti'ni tekrar kurmak için Ümeyyeoğullarından Ebû Muhammed Ziyâd b. Abdullah'ın Kinnesrîn isyanının etkisi büyüktür. Abdullah b. Ali, Hüseyin b. Ali²⁵¹ ve Zeyd b. Ali²⁵²'nin intikamını almak istemiş olabilir. Şairler Ümeyyeoğullarının öldürülmesi konusunda tahriklerde bulunmuştur. Nitekim Abdullah b. Ali, Hâşimoğullarının mevlası şair Şibl b. Abdullah'ın tahrikinden çok etkilenmiştir.²⁵³

Abdullah b. Ali Dımaşk, Kinnesrîn, Rusâfe ve diğer yerlerdeki Emevî halife ve ileri gelenlerinin mezarlarını açtırıp kemiklerini dahi yaktırmıştır.²⁵⁴ Böylece Emevî intikamı, Muâviye ve Ömer b. Abdülazîz dışında halife mezarlarından öç alacak kadar ileri gitmiştir. Şam çevresinde Ümeyyeoğullarına mensup suçsuz kimseler Emevîlerle olan bağlantısı nedeniyle yok edilmiştir.²⁵⁵ Musul, Basra, Hicaz, Mısır ve Filistin gibi bölgeler tasfiye edilmiştir. Emevî soyundan olan kimseler şiddetli takibe uğramış, yakalananlar acımasızca katledilmiştir.²⁵⁶ Makrizî, Musul'da katledilenlerin sayısının 11.000'e ulaştığını söylemiştir. İntikamın şiddeti “*Bundan daha kötüsünü Ebü'l-Abbâs'tan başkasının yaptığı işitilmemiştir.*” şeklinde anlatılmıştır. Musul halkına yapılan katliamın asıl sebebi Ümeyyeoğullarına açıkça sevgi göstermeleri ve Abbâsoğullarına mesafeli durmaları olmuştur. Ebü'l-Abbâs'a,

²⁵¹ Hüseyin b. Ali'nin isyanı ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Sarıçam, *İslam Öncesinden Abbâsilere Kadar Emevî-Haşimi İlişkileri*, ss. 307-334.

²⁵² Zeyd b. Ali'nin isyanı ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Sarıçam, *İslam Öncesinden Abbâsilere Kadar Emevî-Haşimi İlişkileri*, ss. 334-347.

²⁵³ Ya'kûbî, *Târihu'l-Yakubî*, Dâru Sadir, C. 2, Beyrut, Tarihsiz, s. 355; Sarıçam, *İslam Öncesinden Abbâsilere Kadar Emevî-Haşimi İlişkileri*, s. 382; Taberî, *Tarih*, (Çev. M. Faruk Görtunca), C.4, ss. 425-427, 393; Zeyd b. Ali ve Oğlu Yahya b. Zeyd tarafından gerçekleşen isyanlar için bkz. Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, C. 3, Beyrut, 1996, ss. 427-451, 453-458; Sarıçam, *İslam Öncesinden Abbâsilere Kadar Emevî-Haşimi İlişkileri*, ss. 382,383-384; İbnü'l- Esîr, *El-Kâmil Fit-Târih*, (Çev. Yunus Apaydın), C. 5, ss. 349-351; İbn Kesîr, *El Bidaye ve'n-Nihaye*, C. 10, ss. 82-83; Yıldız, “Abbâsiler”, *DİA*, ss. 31-48.

²⁵⁴ Emevîler'in yakılan mezarları ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 222-223; İbn Kesîr, *El Bidaye ve'n-Nihaye*, C. 10, ss. 82-83; Fiğlalı, “Abdullah b. Ali b. Abdullah”, *DİA*, ss. 82-83.

²⁵⁵ Mizancı Mehmet Murad Bey, *Genel Dünya Tarihi Tarihu'l Umumi Kavimler Göçü Bizans Tarihi Ortaçağda Avrupa*, Sad. Faruk Yılmaz, Ankara, Berikan Yayınları, 2006, C. 3, s. 131; Yıldız, “Abbâsiler”, *DİA*, ss. 31-48.

²⁵⁶ Boyunağa, *Tebliğinden Günümüze*, s. 365; Sarıçam, *İslam Öncesinden Abbâsilere Kadar Emevî-Haşimi İlişkileri*, ss. 380-381; Makdîsî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, C. 6, Paris, 1916, ss. 71-72; Taberî, *Tarih*, Beyrut, C. 7, s. 440; Mehmet Özdemir, “Endülüs”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 11, İstanbul, 1995, ss. 211-225.

Musul'a verilen ağır cezaların nedeni sorulduğunda:“*Vallahi bilmem ki.*”²⁵⁷ diyerek verecek bir cevap dahi bulamamıştır.²⁵⁸ Süleyman b. Ali Basra'dakileri yerlerde sürükletmiş, cesetlerini köpeklere yedirtmiştir.²⁵⁹ Mekke, Medine, Taif, Yemame ve Yemen valisi Dâvûd b. Ali ise Mekke ve Medine'de bulunanların büyük kısmını öldürmüştür. Mekke'de bulunanların bir kısmı Taif'e sürgün edilerek öldürülmüştür. Geriye kalanlar ise hapiste ölüme terk edilmiştir.²⁶⁰

Ebü'l-Abbâs döneminde Emevîlere karşı yürütülen intikam faaliyetlerinden biride İbni Hübeyre'nin kendisine verilen emana rağmen katledilmesidir.²⁶¹ Irak'ın merkezi Vâsıt'ta bulunan Emevî Valisi İbn Hübeyre olarak bilinen Ebû Hâlid Yezîd b. Ömer, Abbâsî ordusuna karşı direnmiştir.²⁶² On bir ay süren kuşatmadan sonra askerler arasında vuku bulan kabilecilik ihtilâfı nedeniyle savunma zayıflatılmıştır. Kabile çekişmeleri nedeniyle zor durumda kalan İbn Hübeyre bazı tarihçilere göre Alioğullarından Muhammed b. Abdullah en-Nefsüzzekiyye'ye mektupla biatını bildirmiştir. Ancak olumlu bir cevap alamamıştır. 133 yılı başlarında/750 yılı sonlarında Mervân'ın ölümü üzerine görüşmeye razı olmuştur. Ebü'l-Abbas ile Ebû Müslim İbn Hübeyre'yi yok etmeye kararlı olduğundan ona emanname vermek istememiştir. Ancak Ebû Ca'fer'in gayretiyle verilen emana sadık kalınacağını söylemiş buna rağmen İbn Hübeyre anlaşmayı bozarak gizlice halkı kışkırtmıştır. Sonunda İbn Hübeyre ile yakınlarından birçok kimse öldürülmüştür.²⁶³

²⁵⁷ Makrizî, *Kitâbü'n-Nizâ Ve't-Tehâsum Fî Beyne Benî Ümeyye Ve Benî Hâşim*, Thk. Hüseyin Mu'nis, Tarihsiz, ss. 98-99.

²⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, C.5, Beyrut, 1965, s. 444.

²⁵⁹ Sarıçam, *İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Haşimi İlişkileri*, ss. 389.

²⁶⁰ İbn Kesîr, *El Bidaye ve'n-Nihaye*, C. 10, ss. 99-100. Sarıçam, *İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Haşimi İlişkileri*, ss. 386-388.

²⁶¹ İbni Hübeyre ile yapılan savaş hakkında detaylı bilgi için bkz. İbn Kuteybe, *El-İmâme ve's-Siyâse*, (Çev. Cemalettin Saylık), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017, ss. 487-496; Taberî, *Tarih*, Thk. M. Ebûl Fazl, C.7, ss. 393-408; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fit-Târîh*, (Çev. Yunus Apaydın), C. 5, ss. 331-332; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, C.4, Beyrut, 1996, s. 192.

²⁶² Taberî, *Tarih*, Thk. M. Ebûl Fazl, C.7, ss. 393-408; Yıldız, “Ebü'l-Abbas Es-Seffâh”, *DİA*, ss. 283-284.

²⁶³ İbn Kuteybe, *El-İmâme ve's-Siyâse*, (Çev. Cemalettin Saylık), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017, ss. 487-496; Taberî, *Tarih*, Thk. M. Ebûl Fazl, C.7, ss. 393-408, 406-407; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fit-Târîh*, (Çev. Yunus Apaydın), C. 5, ss. 331-332; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, Thk. Süheyl Zekkâr, Riyad Zirikli, C. 4, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1996, s. 192; Özaydın, “Kahtabe b. Şebîb”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2001, C. 24. s. 201; Yıldız, “Ebü'l-Abbas Es-Seffâh”, *DİA*, ss. 283-284; Bozkurt, “İbn Hübeyre, Ebû Hâlid”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1999, C. 20, ss. 81-82; Dineverî, *El-Ahbâru't-Tivâl*, ss. 429-433; Hamdullah Müstevfi, *Tarihi Güzide*, s. 233; Bozkurt, “Mansûr”,

2. Arap İsyancıları

Abbâsîler, Irak, Horasan, Hicaz, Şam ve Mısır bölgelerini hâkimiyet altına alarak nüfuz alanını genişletmiştir.²⁶⁴ Abbâsî iktidarı ilân edildiği sıralarda bazı bölgelerdeki halklar Emevîlere karşı sempati duymuş ve bağlılığını sürdürmüştür. Bu nedenle Abbâsîler'in ilk devirlerinde özellikle Emevî yanlılarına uygulanan baskıcı politika, yönetime karşı bazı isyanlara neden olmuştur. Suriye ve el-Cezîre'de görülen bu Arap isyanları devlet için büyük bir tehlike oluşturmamıştır. İran ve Horasan desteğini alan Abbâsîlerin Arap etkinliğine son vereceğini düşünen Araplar, farklı bölgelerden devletin sembolü siyah elbiselere karşılık beyaz elbiseler giyerek isyan etmişlerdir. Ümeyyeoğulları Emevî Devleti'ni yeniden diriltmek için bu isyanları desteklemiştir. Bu nedenle Ebü'l-Abbâs Arap isyanlarını bastırırken Emevîleri yok etme politikası gütmüştür. Bunlar; Suriye çevresinde Havran, Şam, Kınnesrîn, Tedmür, Humus ve el-Cezîre gibi isyanlardır.²⁶⁵

2.1. Habib b. Mürre'nin İsyanı

Abbasîlerin kuruluşunda birçok isyana rastlanmıştır. Bu dönemdeki ilk isyan 132/750 yılında ortaya çıkan Habib b. Mürre'nin isyanıdır.²⁶⁶ Mervân b. Hakem'in komutan ve süvarilerinden Habib b. Mürre, Havran halkının desteğini alarak isyan etmiştir. Emevî devletini yeniden diriltmek için siyah elbiselere karşı beyaz elbiseler giymiştir. Kays ve çevre kabilelerden destek alarak Abdullah b. Ali'nin üzerine yürümüştür. Abdullah b. Ali, Filistin'de Ebu Futrus nehri yakınlarında isyancılarla mücadele etmiştir. Havran halkının yanında Beseniye ve Belka halkı ile de savaşmıştır. Ancak Kınnesrîn isyanının çıkması üzerine Habib b. Mürre ile barış yapılarak serbest bırakılmıştır.²⁶⁷

DİA, ss. 5-6; İbnü'l- Esîr, *El-Kâmil Fit-Târih*, (Çev. Yunus Apaydın), C. 5, ss. 330-334; İbn Kuteybe, *El-İmâme ve's-Siyâse*, Thk. Tâhâ Muhammed Ez-Zeyni, Kahire, 1967, C. 2, s. 131.

²⁶⁴ İbn Kesîr, *El Bidaye ve'n-Nihaye*, C. 10, ss. 92-93.

²⁶⁵ Ahmet Muhtar El-Abbâdî, *Fi't-Târihi'l-Abbâsî ve'l-Fâtîmî*, Beyrut, s. 44; Sarıçam, *İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Haşîmî İlişkileri*, ss. 390-398.

²⁶⁶ İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam*, C. 7, s. 312; Algül, *İslam Tarihi*, 1987, s. 233; Ş. Tufan Buzpınar, "Havran", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, C. 16, ss. 539-541.

²⁶⁷ Ya'kûbî, *Tarih*, C. 2, 1883, ss. 425-428; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam*, C. 7, ss. 310-311; İbn Kesîr, *El Bidaye ve'n-Nihaye*, C. 10, ss. 92-94; İbnü'l- Esîr, *El-Kâmil Fit-Târih*, (Çev. Yunus Apaydın), C. 5, s. 351; Sarıçam, *İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Haşîmî İlişkileri*, ss. 395; Yakûbî, *Târîhu'l-Yakûbî*, C. 3, Necef, s. 93; Zorlu, Cem, *Abbâsîler'e Yönelik Dinî ve Siyasî İsyancılar*,

İntikam siyaseti, Şam'da isyanlara neden olmuştur.²⁶⁸ Abdullah b. Ali, Habib b. Mürre ile barış antlaşmasının ardından Kınnesrîn isyanını bastırmak için giderken ailesinin ve mallarının bulunduğu Şam'a uğramıştır. Bölgeden ayrılırken yerine dört bin askeri Ebû Ganim Abdülhamid b. Rib'i et-Tai kumandasında vekil olarak bırakmıştır. Abdullah b. Ali'nin Şam'dan gidişini fırsat bilen halkı, beyaz elbiseler giyerek biatını bozmuş, iktidara karşı ayaklanmıştır. Osman b. Abdi'l-A'la b. Süraka el-Ezdi'nin önderliğinde toplanan isyancılar Ebû Ganim ve adamlarını öldürerek mücadeleyi kazanmıştır. Ardından Abdullah b. Ali'nin mallarına el koymuşlardır.²⁶⁹ Abdullah b. Ali'nin Kınnesrîn isyanını bastırması üzerine halk, şehri terk etmiştir. Abdullah b. Ali, genel af ilân ederek Şam halkını cezalandırmamıştır. Şam halkı bunun üzerine yeniden iktidara biat ettiğini açıklamıştır.²⁷⁰

2.2. Haşim b. Yezid İsyanı

Şam'ın ikinci isyanını Yezid b. Muaviye'nin torunu Haşim b. Yezid başlatmıştır. Şam halkı Ebü'l-Abbâs'ın vefatı üzerine Haşim b. Yezid'e halife olarak biat etmiştir. Bu isyana yine Osman b. Abdi'l-A'la önderlik etmiştir. Osman b. Abdi'l-A'la Dımaşk bölgesinde görevlendirmiştir. Ancak zamanla Dımaşk Cami'sinde Abbâsî hanedanını ve devletin icraatlarını eleştirmeye başlamıştır. İktidarın çok kan döktüğünü savunarak, uygulanan politikalara karşı çıkmıştır. Bunları bahane eden halk bölgede Haşim b. Yezid'i halife olarak tanımıştır. Halife Ebû Ca'fer tarafından gönderilen Abdullah b. Ali'nin gelişiyle isyancılar kaçmıştır. İsyancıların öldürülmesiyle isyan son bulmuştur.²⁷¹

Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001, S. 41; Algül, *İslam Tarihi*, 1991, s. 233; Buzpınar, "Havran", *DİA*, ss. 539-541.

²⁶⁸ Fiğlalı, "Abdullah b. Ali b. Abdullah", *DİA*, ss. 82-83; Yıldız, "Ebü'l-Abbas Es-Seffâh", *DİA*, ss. 283-284; Sarıçam, *İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Haşimi İlişkileri*, ss. 393-394.

²⁶⁹ İbnü'l- Esîr, *El-Kâmil Fit-Târih*, (Çev. Yunus Apaydın), C. 5, ss. 351-354; İbn Kesîr, *El Bidaye ve'n-Nihaye*, C. 10, ss. 92-94; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam*, C. 7, s. 310;

²⁷⁰ İbnü'l- Esîr, *El-Kâmil Fit-Târih*, (Çev. Yunus Apaydın), C. 5, ss. 351-354; İbn Kesîr, *El Bidaye ve'n-Nihaye*, C. 10, ss. 92-94.

²⁷¹ Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Tahkik Şuayb El-Arnâvud-Hüseyn El-Esed, Beyrut, 1984-1988, C. 6, ss. 160-170; Sarıçam, *İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Haşimi İlişkileri*, ss. 397-398.

2.3. Muhammed Ziyâd ve Ebü'l-Verd İsyanı

İntikam siyaseti Suriye'de Kınnesrîn, Humus ve Tedmür halkının isyanına neden olmuştur. Abdullah b. Ali'nin Emevî intikamı, Yezîd b. Muâviye'nin torunlarından Humus ve Tedmür bölgesinde etkin olan Ebû Muhammed Ziyâd b. Abdullah b. Yezîd ile Kınnesrîn valisi Ebü'l-Verd Meczee b. Kevser el-Kilâbî'yi devlete karşı birleştirmiştir. Ebü'l-Verd, Abdullah b. Ali'ye biat ettiği için Kınnesrîn valiliğinde bırakılmıştı. Ancak himayesinde olan Mesleme b. Abdümelik'in ailesinin habersizce götürülmesi üzerine Ebü'l-Verd, biatını bozarak komutan ve çevresindekileri öldürmüştür. Ardından beyaz elbiseler giyerek halkı Abdullah b. Ali'ye karşı kışkırtmıştır. Emevî taraftarlarının yok edilmesine dayanamayan halk isyana büyük destek vermiştir. Kınnesrîn halkı ile Hıms ve Tedmür halkının birlikte hareket etmesi isyanı genişletmiştir. Ebû Muhammed Humus ve Tedmür halkı tarafından beklenen süfyanî olarak görülmüştür. Ona Emevî devletini yeniden canlandıracak halife olarak biat edilmiştir. Ebû Muhammed'in Kınnesrîn halkına olan askeri desteği isyanın bastırılmasını zorlaştırmıştır. İsyân 751 yılı Temmuz ayında ancak bastırılmıştır.²⁷² Ebû Muhammed önce Tedmür'e oradan Hicaz'a kaçmış, sonunda yakalanarak idam edilmiştir.²⁷³ Abdullah b. Ali, Kınnesrîn halkına eman vermiştir. Halk siyahlara bürünerek Abbâsî hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır.²⁷⁴

²⁷² Yıldız, "Ebü'l-Abbas Es-Seffâh", *DİA*, TDV Yayınları, C. 10, İstanbul, 1994, ss. 283-284; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, Thk. Süheyl Zekkâr, Riyad Zirikli, C. 4, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1996, ss. 223-224; Makdîsî, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, C. 6, Paris, 1916, ss. 73-74; Fığlalı, "Abdullah b. Ali b. Abdullah", *DİA*, ss. 82-83; İbnü'l- Esîr, *El-Kâmil Fit-Târih*, (Çev. Yunus Apaydın), C. 5, ss. 351-353; Sarıçam, *İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Haşimi İlişkileri*, ss. 393-395; Ağırakça, "Tedmür", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2011, C. 40, ss. 264-265; Robert Mantran, "Humus", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, C. 18, ss. 370-373; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam*, C. 7, s. 310; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, Thk. Süheyl Zekkâr, Riyad Zirikli, C. 4, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1996, s. 223; Ya'kübî, *Tarih*, C. 2, 1883, s. 425; İbn Kesîr, *El Bidaye ve'n-Nihaye*, C. 10, ss. 92-95.

²⁷³ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, Thk. Süheyl Zekkâr, Riyad Zirikli, C. 4, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1996, s. 224; Algül, *İslam Tarihi*, 1991, s. 233; Yıldız, "Ebü'l-Abbas es-Seffâh", *DİA*, ss. 283-284; İbnü'l-Cevzî, *El-Muntazam*, C. 7, ss. 310-311; İbn Kesîr, *El Bidaye ve'n-Nihaye*, C. 10, ss. 92-95; İbnü'l-Esîr, *El-Kâmil Fit-Târih*, (Çev. Yunus Apaydın), C. 5, ss. 351-353; Sarıçam, *İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Haşimi İlişkileri*, ss. 395-396.

²⁷⁴ İbnü'l- Esîr, *El-Kâmil Fit-Târih*, (Çev. Yunus Apaydın), C. 5, ss. 351-353; İbn Kesîr, *El Bidaye ve'n-Nihaye*, C. 10, ss. 92-94; Sarıçam, *İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Haşimi İlişkileri*, ss. 395.

2.4. İshak b. Müslim el-Ukaylî İsyanı

Emevî hânedan mensuplarının öldürülmesi Cezîre’de isyana neden olmuştur. Cezîre halkı Kınnesrîn isyanını öğrenince bir lider olmaksızın 751 yılında ayaklanmıştı. Halk beyaz elbiselerle Harran’a doğru harekete geçmiştir. İshak b. Müslim el-Ukaylî, Mervân b. Muhammed’in yenilgi haberini aldıktan sonra isyanın liderliğini üstlenmiştir. Ebû Ca’fer, isyanı bastırmak için giderken yolda Karkisya ve Rakka halkının isyan ederek şehrin kapılarını kapatmış ve beyazlar giyinmiş olduğunu görmüştür. Vali Mûsâ b. Ka’b²⁷⁵ Ebû Ca’fer ile birleşince şehir âsilerin eline geçmiştir. İsyana Rebâa kabilesinin lideri Büreyke de dâhil olmuştur. Gerçekleşen mücadelede Dara ve Mardin halkı yenilgiye uğramış ve Büreyke öldürülmüştür. Yedi ay süren kuşatma sonrasında İshak b. Müslim ve adamları Mervân’ın öldüğünü öğrenince barış yapmak zorunda kalmıştır. Böylece Şam ve Cezîre bölgesindeki karışıklıklar Abbâsîlerin lehine sonuçlanmıştı. Ebü’l-Abbâs, Ebû Ca’fer’i, başarılarından dolayı, Azerbaycan, Ermeniya ve Cezîre’yi içine alan bölgeye vali olarak atamıştır. Ebû Ca’fer’in valiliği sayesinde Emevî kumandanlarını kendi yanına çekmeyi başarmıştır.²⁷⁶

2.5. Eban b. Muaviye’nin İsyanı

Hişam b. Abdülmelik’in torunu Eban b. Muaviye’de Cezîre’de isyan etmiştir. Bizans’a düzenlediği bir yaz seferi sırasında Eban b. Muaviye, Abdullah b. Ali’ye karşı savaş açmıştır. Savaşta yenilmesine rağmen kendisine eman verilmiştir. Ancak o kaçarak saklanmayı seçmiştir. Yapılan ihbarla yakalanmış, elleri ve ayakları kesilerek boynu vurulmuştur. Ardından oğulları öldürülmüştür.²⁷⁷

²⁷⁵ Ramazan Şeşen, “Harran”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, C. 16, ss. 237-240.

²⁷⁶ İbnü’l-Cevzî, *El-Muntazam*, C. 7, s. 311; Taberî, *Tarih*, Thk. M. Ebûl Fazl, C.7, ss. 352-354; İbn Kesîr, *El Bidaye ve’n-Nihaye*, C. 10, ss. 92-96; Yıldız, “Ebü’l-Abbâs es-Seffâh”, *DİA*, ss. 283-284; Bozkurt, “Mansûr”, *DİA*, ss. 5-6; Elnure Azizova, “Ukayl (Benî Ukayl)”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2012, C. 42, ss. 57-59; Mehmet Taştemir, “Mardin”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2003, C. 28., ss. 43-48.

²⁷⁷ İbn Hazm, *Cemheretü Ensâbi’l-Arab*, Thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire, 1962, s. 94; Sarıçam, *İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Haşîmi İlişkileri*, s. 397.

2.6. Dihye b. Mus'ab'ın İsyanı

Dihye b. Mus'ab'ın Mısır'da 165/781-782 yılında başlayan isyanı ilk dönem Abbâsîlere karşı gerçekleşen Emevî isyanlarından birisidir.²⁷⁸ Mehdî döneminde başlayan isyan, Hâdî döneminde de devam etmiştir. İsyancılar, vali Assâme b. Amr'ın kuvvetlerini bozguna uğratmış, Yukarı Mısır bölgesine yağma etmiştir. Nihayetinde Mısır'ın yeni valisi Fazl b. Sâlih'in Suriyeli askerî birliği sayesinde isyan bastırılmıştır. Dihye b. Mus'ab önce hapsedilmiş ardından Cemâziyelâhir 169/Aralık 785 yılında Fustat'a götürülerek öldürülmüştür.²⁷⁹

2.7. Nizârî ve Yemânî Arap Kabilelerinin İsyanı

Hârûnürreşîd dönemi Arap isyanı Nizârî ve Yemânî Arap kabilelerinin ayaklanmasıyla olmuştur. Abbâsîlerin maddi ve manevi açıdan zirve dönemi olmasına rağmen karışıklıklar devam etmiştir. Hârûnürreşîd yumuşak bir siyaset ile kabileleri barıştırmıştır.(176/792-93) 796 yılında tarihi çekişme şiddetli bir mücadele ile yeniden doğmuştur. Şam'da halk çıkan bu ayaklanmadan istifade etmiştir. Hârûnürreşîd sorunun çözümü için Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî kumandasında bir ordu göndermiştir. Ca'fer b. Yahyâ 180/796 yılında halkın elindeki bütün savaş araçlarını toplayarak karışıklığı bastırmıştır. Bölgede sükûneti sağlamış, halk tekrar huzura kavuşmuştur.²⁸⁰ Emîn döneminde Şam'da Muaviye b. Ebi Süfyan'ın torunlarından Emevî Yanlısı Ali b. Abdullah'ın isyanı ilk dönemde Abbâsîlere karşı gerçekleşen Emevî isyanlarından birisidir.(195/811)²⁸¹ Me'mûn döneminde Said b. Halid es-Süfyani'nin isyanı da Emevî isyanlarından birisi olmuştur.²⁸²

3. Abdullah b. Ali'nin İktidar Mücadelesi

Bazı tarihçilere göre, Abdullah b. Ali'nin, Abbâsîlerin iktidara ulaşmasındaki gayretleri kaynaklarda yeterince zikredilmemiştir. Nitekim onun hâkimiyetin tesisi,

²⁷⁸ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, Thk. M. Ebûl Fazl, C. 8, Beyrut, Tarihsiz, s. 415; Şakir Mustafa, *Devletü Beni'l-Abbâs*, C.1, Kuveyt, 1973, s. 203.

²⁷⁹ Bozkurt, "Hâdî-İlelhak", *DİA*, ss. 16-17.

²⁸⁰ Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *DİA*, ss. 258-261; Brockelmann, *İslâm Milletleri*, C. 1, ss. 104-106.

²⁸¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, Thk. M. Ebûl Fazl, C. 8, Beyrut, Tarihsiz, ss. 251-252, 415-416; Şakir Mustafa, *Devletü Beni'l-Abbâs*, C.1, Kuveyt, 1973, s. 203; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 105. Yıldız, "Emîn", *DİA*, ss. 112-114.

²⁸² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, Thk. M. Ebûl Fazl, C. 8, Beyrut, Tarihsiz, s. 415; Şakir Mustafa, *Devletü Beni'l-Abbâs*, C.1, Kuveyt, 1973, s. 203.

isyanların bastırılması ve sınırların genişlemesinde büyük katkı sağladığı bir gerçektir. İktidarda Ebû Ca'fer ve Ebû Müslim'in etkinliğine rağmen, Mervân b. Muhammed'in bertaraf edilmesi gibi önemli bir mesele onun sayesinde halledilmiştir.²⁸³ Ebü'l Abbâs'ın Mervan b. Muhammed'in yakalanması ile ilgili yazdığı mektupta; “*Ehl-i Beyt'imden kim Mervan üzerine gitmeyi üstlenirse benden sonra halifedir.*”²⁸⁴ ifadesi savaşa teşvik amaçlı olsa da Abdullah b. Ali'nin hemen bu işi üstlenmesi iktidarı ele geçirmek için her fırsatı değerlendirdiğinin bir işareti olarak görülebilir. Abdullah b. Ali'nin bu hareketi Ebu Cafer'in düşmanlığını getirmiştir. Abdullah b. Ali'nin ölümünün perde arkasında Ebu'l-Abbas devrinde gerçekleşen bu taahhüd olayı vardır.²⁸⁵

Abdullah b. Ali'nin ölümüyle ilgili farklı rivayetler yer almıştır. İbn Kuteybe'ye göre Abdullah b. Ali, Ebü'l-Abbâs tarafından öldürülmüştür. Abdullah b. Ali, Abbâsî iktidarının ilk dönemlerinde Suriye valiliğine tayin edilmiştir. Valilik dönemini Ebü'l-Abbâs'ın emriyle Ümeyyeoğulları tasfiye etmekle geçirmiştir. Emevî ailesinin mallarını müsadere ederek bu sayede zengin olmuştur. Daha sonra zenginliğinde getirdiği güç ile Ebü'l-Abbas'ın iktidarını kıskanmıştır. İktidarı tenkit ederek küçümsemeye başlamıştır. Haracı keserek Ebü'l-Abbas'a olan biatını bozmuş, kendi adına biat toplamaya başlamıştır. Bunun yanında iktidarın büyük muhalifi Ümeyyeoğullarına yakın davranmaya çalışmıştır. Sonunda Ümeyyeoğulları ile iktidarı devirmeyi amaçlayan ortak bir isyan başlatmıştır. İsyanı bastırması için Ebû Müslim gönderilmiştir. İsyanın sonunda esir alınan Abdullah b. Ali tuzdan yapılmış bir evde ölüme terk edilerek cezalandırılmıştır.²⁸⁶

İbn Kuteybe, Abdullah b. Ali ile ilgili diğer bir rivayetinde, onun Ebû Ca'fer döneminde tasfiye edildiğini aktarmıştır. Rivayete göre Ebû Ca'fer, Abdullah b. Ali'yi 145 yılında tutuklamış, muhafızların gözetiminde Hire'ye getirmiştir. Bölgede Abdullah b. Ali için özel bir ev hazırlatarak onu hapsedmiştir. Rivayete göre onu burada zehirletmiş olması da ihtimal dâhilindedir. Daha sonra bir gece vakti su

²⁸³ Yıldız, “Ebü'l-Abbas es-Seffâh”, *DİA*, ss. 283-284; Fırlalı, “Abdullah b. Ali b. Abdullah”, *DİA*, ss. 82-83.

²⁸⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, C. 4, Beyrut, 1996, s. 45.

²⁸⁵ Zorlu, *Abbâsîlere Yönelik Dini ve Siyasi İsyanlar*, s. 49.

²⁸⁶ İbn Kuteybe, *El-İmâme ve's-Siyâse*, ss. 484-485; Hamdullah Müstevfi, *Tarihi Güzide*, s. 234.

kanalının yönü değiştirilerek Abdullah b. Ali'nin evi sular altında bırakılmıştır. Evin yıkılmasıyla kaza süsü verilerek Abdullah b. Ali ölümüne terk edilmiştir.²⁸⁷

İbn Kesîr'e göre Abdullah b. Ali isyan etmeden önce elinde Bizans ile mücadele için verilen büyük bir kuvvet mevcuttu. Bundan dolayı Ebû Ca'fer enfişelenerek Ebû Müslim ile iştişarede bulunmuştur. Ebû Müslim halifeyi rahatlatarak endişesini gidermiş, olası iktidar tehdidine karşı gücünün yeterli olduğundan bahsetmiştir. Onun askerlerinin çoğunluğunun Horasanlıların oluşturduğunu söylemiştir. Horasanlıların kendi sözünü tutacaklarının garantisini vererek halifenin kuşkusunu gidermiştir.²⁸⁸

Dineverî'ye göre Ebû Ca'fer resmi veliaht olarak, çevresinden biat almak suretiyle iktidara geçmiştir. Ancak Ebü'l-Abbâs'ın vefatını öğrenen Abdullah b. Ali, Ebû Ca'fer'e rağmen halktan biat toplayarak Horasan askerlerinin desteğiyle iktidar girişiminde bulunmuştur. Ebû Ca'fer bu isyanı engellemek için Ebû Müslim kumandasında 12.000 kişilik Horasan askerlerini Şam'a göndermiştir. Abdullah b. Ali'nin safındaki Horasan askerlerinin tamamı halife safına geçmiştir. Bunun üzerine güçsüz kalan Abdullah b. Ali, halifeye teslim edilmiş, ancak hesaba çekilmeyerek affedilmiştir.²⁸⁹

Abdullah b. Ali, Ebü'l-Abbâs döneminde Suriye valiliği görevini sürdürmüştür. Aşırı ihtirasa kapılarak Ebü'l-Abbâs'ın ölümü sonrası halifelik iddiasıyla ayaklanmıştır. Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un biat isteğini reddederek ordusuyla Harran'a gitmiştir. Ebû Ca'fer Abdullah b. Ali'nin itaat altına alınması için Ebû Müslim'i göndermiştir. Abdullah b. Ali'de Suriye, Cezîre ve Horasanlı askerlerden oluşan ordusuyla savaşa hazırlanmıştır. Ebû Müslim'e karşı savaşmayacaklarını tahmin ettiği 17.000 Horasanlı askerini öldürtmüştür. Daha sonra önemli kumandanlardan Humeyd b. Kahtabe'yi ortadan kaldırmak üzere plan hazırlamıştır. Bunu öğrenen Humeyd büyük kuvveti ile Ebû Müslim'in saflarında mücadeleye katılmıştır. Abdullah b. Ali, 137/11 Aralık 754 yılında Nusaybin yakınlarında yapılan savaşı kaybederek Basra valisi olan kardeşi Süleyman'ın yanına

²⁸⁷ İbn Kuteybe, *El-İmâme ve's-Siyâse*, s. 505.

²⁸⁸ İbn Kesîr, *El Bidaye ve'n-Nihaye*, C. 10, s. 91; Üçok, *Emevîler-Abbâsîler*, s. 81.

²⁸⁹ Dineverî, *El-Ahbâru't-Tivâl*, ss. 436-437; Fığlalı, "Abdullah b. Ali b. Abdullah", *DİA*, ss. 82-83; Hamdullah Müstevfî, *Tarihi Güzide*, s. 234.

kaçmıştır. Kardeşleri Süleyman ile İsa, Abdullah b. Ali için Ebû Ca'fer'den af dilemişlerdir. Halife emaname vereceğini bildirmiştir. Bunun üzerine İsa, kâtibi İbnü'l-Mukaffa'ya te'vile yer bırakmayacak şekilde bir emannâme yazmasını emretmiştir. Ebû Ca'fer emannâmede küçük düşürücü ifadeler yer aldığından İbnü'l-Mukaffa'yı öldürmüştür. Ardından Abdullah b. Ali'yi teslim alarak Hîre'de temeline tuz doldurulmuş bir eve hapsedmiştir. Yaklaşık yedi yıl hapisanede kalan Abdullah b. Ali, suların tuzları eritmesiyle çöken binanın enkazı altında can vermiştir.²⁹⁰

Mes'ûdî'ye göre Abdullah b. Ali, Ebû Ca'fer'in emriyle Ebü'l-Azhar Mühelleb b. Ebû İsa'nın bir câriyesi tarafından boğularak öldürülmüştür. Sonra da ev üzerlerine yıkılıp enkaz altında kaldığı süsü verilmek istenmiştir.²⁹¹

Sonuç olarak Abdullah b. Ali iktidar heveslisi olarak Ebü'l-Abbâs'ın ölümüyle birlikte ilk fırsatta iktidarı ele geçirmek için resmi veliahta baş tutmuştur. Savaş meydanındaki mücadelesinden sonra Ebû Ca'fer'e teslim edilmiştir. Ebû Ca'fer tarafından hapsedildiği evde zehirleme, cariyeye ile boğdurma yahut büyük ihtimalle evin sular altında bırakılmasıyla öldürülmüştür. Nihayetinde tehlikeli bir iktidar heveslisi tasfiye edilerek devlet otoritesi sağlanmıştır.

4. Mısır İsyancıları

İskenderiye olayı Emîn ile Me'mûn arasındaki mücadele sırasında İskenderiye'de Kays ve Yemen kabileleri mücadele etmiştir. Tam da o sıralar, Endülüs Emevî Halifesi I. Hakem'in, İspanya'dan uzaklaştırdığı Kurtuba ahalisinden on bini aşkın bir mülteciler grubu İskenderiye açıklarında gelmiştir. Bu Endülüslü yurtsuzlar fırsattan istifade ederek şehri kolayca ele geçirmiştir. Yaklaşık on altı sene orada tutunmayı başarmışlardır. Abdullah b. Tahir'in Mısır'a vali tayin edilmesiyle İskenderiye sorunu da çözülmüştür. Kurtuba ahali Abdullah b. Tahir'in gelmesi ile birlikte sınır dışı edilmiştir.²⁹² Mısır, Emîn ve Me'mûn taraftarlığının mücadele sahalarından biri olmuştur.²⁹³ Me'mûn'un hilafeti ele geçirmesiyle Mısır tam anlamıyla itaat altına alınmıştır. Seri b. Hakem Mısır'a vali olarak atandığı 205/820

²⁹⁰ Fığlalı, "Abdullah b. Ali b. Abdullah", *DİA*, ss. 82-83; Bozkurt, "Mansûr", *DİA*, ss. 5-6; Üçok, *Emevîler-Abbâsîler*, ss. 81-82; Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasânî", *DİA*, ss. 197-199.

²⁹¹ Fığlalı, "Abdullah b. Ali b. Abdullah", *DİA*, ss. 82-83.

²⁹² Öztürk, *İslam Toplumunda*, s. 257.

²⁹³ Ya'kûbî, *Târihu'l-Yakubî*, C. 2, Beyrut, ss. 339-440.

senesinde ölünce²⁹⁴ yerine oğlu Ubeydullah b. Seri geçmiştir. Ancak bu Me'mûn tarafından gerçekleştirilen bir tayin olmadığından onun babasının yerine geçişi bir isyan olarak telakki edilmiştir. Nasr b. Şebes isyanını başarıyla bastıran Abdullah b. Tahir, Ubeydullah b. Seri'nin isyanını bastırmakla görevlendirilmiştir.²⁹⁵ Ubeydullah b. Seri sonunda eman dilemek zorunda kalmıştır.(210/825)²⁹⁶ Böylece devleti beş yıl boyunca uğraştıran isyan bastırılmıştır. Daha sonra Abdullah b. Tahir İskenderiye'ye gelip yerleşen Endülüslüleri itaat altına almıştır.²⁹⁷ Abdullah b. Tahir başarılarının akabinde Mısır, Şam ve Cezire'ye vali olarak atanmıştır.²⁹⁸

213/828 yılında Mısır'da yaşayan Kaysiler ve Yemeniler arasında bir anlaşmazlık çıkmıştır. Kargaşa ortamında Me'mûn'un kardeşi Mısır ve Şam valisi Mu'tasım görevlendirdiği Ömer b. Velid'in ölümüyle Mısır'a gitmiştir. Ayaklanmaya sebep olan iki cemaat lideri Abdüsselam ve İbnu Celis'in öldürülmesiyle Mısır yeniden sükûnete kavuşmuştur.²⁹⁹

Mısır'da 216/831 yılında tekrar bir isyan çıkmıştır. Abdus el-Fehri adlı şahsın önderliğinde gerçekleşen bu isyanda Me'mûn halifelikten azledilmiş, Mu'tasım'ın amilleri öldürülmüştür. Bizans'la mücadele sırasında Me'mûn, Şam'dan Mısır'a ulaşmıştır.(217/832)³⁰⁰ Abdus el-Fehri adlı asiye öldürmüş ve Şam'a geri dönmüştür.³⁰¹ Görüldüğü üzere Mısır'da, Me'mûn'un hilafeti döneminde karışıklıklar ve isyanlar devam etmiştir. Abdullah b. Tahir'in müdahaleleriyle bölgedeki karışıklıklar giderilmiştir. Me'mûn, olayların tam anlamıyla yatışmadığını görünce, bizzat Mısır'a giderek sükûneti sağlamıştır.

²⁹⁴ Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, C. 2, s. 165-172.

²⁹⁵ Ya'kûbî, *Târihu'l-Yakubî*, C. 2, Beyrut, s. 457.

²⁹⁶ Taberî, *Tarih*, Beyrut, 1986, ss. 172-175; Ya'kûbî, *Târihu'l-Yakubî*, C. 2, Beyrut, s. 460.

²⁹⁷ Ya'kûbî, *Târihu'l-Yakubî*, C. 2, Beyrut, s. 461; Taberî, *Tarih*, Beyrut, 1986, s. 174.

²⁹⁸ Taberî, *Tarih*, Beyrut, 1986, s. 175; Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, C. 2, s. 201.

²⁹⁹ Taberî, *Tarih*, Beyrut, 1986, s. 180; İbn Kesîr, *El Bidâye*, C. 10, Beyrut, s. 268; Ya'kûbî, *Târihu'l-Yakubî*, C. 2, Beyrut, ss. 464-465.

³⁰⁰ Taberî, *Tarih*, Beyrut, 1986, s. 182; İbn Kesîr, *El Bidâye*, C. 10, Beyrut, s. 270; Ya'kûbî, *Târihu'l-Yakubî*, C. 2, Beyrut, ss. 465-466.

³⁰¹ Taberî, *Tarih*, Beyrut, 1986, s. 184; İbn Kesîr, *El Bidâye*, C. 10, Beyrut, s. 271; Ya'kûbî, *Târihu'l-Yakubî*, C. 2, Beyrut, s. 466.

SONUÇ

Abbâsî Devleti yaklaşık beş yüz yıl iktidarda kalmıştır. Devletin ilk dönemlerinde bir yandan otorite sağlanmaya çalışılırken bir yandan sabık devlet Emevîlerin kalıntıları temizlenmiştir. Nitekim Ebü'l-Abbas devletin ilk halifesi olarak Kûfe'de yaptığı hutbede kendisini “es-Seffâh” unvanıyla adlandırmıştır. Emevîlerle bağlantılı olan herşeye karşı savaş açılmıştır. Abbâsîler devletin kuruluşunda şîîlerle birlikte hareket ediyormuş gibi davranmışlardır. Gerçek niyetlerini belli etmemişlerdir. Ancak iktidara geçince şîîlere sırt çevirmişlerdir. Ebü'l-Abbas şîîlerin etkisinden kurtulmak için karargâhını şîîlerin bulunduğu Kûfe'den Hammâm-A'yen'e nakletmiştir. Devletin kuruluşunda önemli hizmetler sunan Ebû Müslim'in yardımıyla Ebû Seleme ve Süleyman b. Kesîr tasfiye edilmiştir.

Daha sonraki süreçte devletin temellerinin atılmasında etkili olan Farsî güç zamanla iktidara hâkim olmuştur. Ebû Müslim'in Ebü'l-Abbas döneminde artan gücü Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde tasfiye edilmiştir. Ebû Müslim Horasânî'nin ölümü üzerine çıkan isyanlarla Farsî gücün etkisi devam etmiştir.

Farsî gücün tesiri Bermekîler ile iktidarda hissedilmiştir. Hâlid b. Bermek, Yahyâ b. Hâlid, Fazl ve Cafer'in devlet içindeki gücü zamanla artmıştır. İktidara hakîm olan Bermekîlerin gücü Hârûnürreşîd döneminde zirveye ulaşmıştır. Ancak Hârûnürreşîd aldığı ani bir karar ile Bermekî sülalesini tasfiye etmiştir. Böylece ülke içindeki Farsî unsurun gücü zamanla azalmıştır.

Mehdî üzerinde inanılmaz bir otorite kuran Hayzürân veliaht tayininde etkili olmuştur. Hükmedici ve nüfuzlu bir kadın olan Hayzürân'ın gayretleriyle Hârûnürreşîd halifelîğe gelmiştir. Bu bize kadınların iktidardaki gücünü göstermesi açısından çok önemli bir örnek teşkil etmiştir. Yine Emîn'in ilk veliahtlığa getirilmesi konusunda Zübeyde'nin Hârûnürreşîd üzerinde ki tesirlerin bu konunun bir numunesidir.

Hârûnürreşîd kendisinden sonra bir iktidar mücadelesinin önüne geçmeye çalışmıştır. Oğulları arasında yaptığı veliaht tayiniyle ilgili ahidnâmeyi Kâbe'ye astırmıştır. Hârûnürreşîd'in vefatıyla Emîn babasının veliaht tayinini önemsememiş

hızla kardeşlerinin haklarını ele geçirmeye çalışmıştır. Bu nedenle devlet içinde Araplar'la mevâlî arasında büyük bir iktidar mücadelesi başlamıştır. Emîn'in halifeliği döneminde Me'mûn'un iktidar mücadelesini destekleyen Farsî güç iktidara savaş açmıştır. Böylece iktidarda Farsî güç yeniden varlığını hissettirmiştir. Nitekim Emîn asabiyet anlayışında etkisiyle Arap bir anneden dünyaya geldiği için öne çıkmıştır. Me'mûn ise Farsî kökenli bir anneden dünyaya geldiği için ikinci planda kalarak ötelenmiştir. Hâlbuki Me'mûn Emîn'e nispetle daha çok idari bir liyakate sahip olmuştur. Ancak asabiyet anlayışı Emîn'i iktidara taşıyan en büyük güç olmuştur. Emîn iktidara geçince karşısında güçlü bir rakip olan Me'mûn'u tasfiye etmek istemiştir. Hârûnürreşîd'in Me'mûn'a bıraktığı ordu ve malları Fazl b. Rebî' vasıtasıyla Bağdat'a getirtmiştir. Bu durum Me'mûn'u çok üzmüştür. Emîn Fazl b. Rebî''in tesirinde kalmıştır. Fazl b. Rebî' Me'mûn'un halifeliği ile zarar göreceğini bildiğinden Emîn'i, Me'mûn'a karşı doldurmuştur. Me'mûn'u veliahtlıktan azledip Mûsâ'nın veliahtlığı için kışkırtmıştır. Fazl b. Rebî'in tesirinden bir türlü kurtulamayan Emîn Me'mûn'u yok etmek için elinden geleni yapmıştır. Musa'nın veliaht Me'mûn ile arasını kapanmamak üzere açmıştır. Bu bardağı taşıran son damla olmuştur. Me'mûn ise Fazl b. Sehl'in etkisiyle iktidara karşı savaş açmıştır. Nihayetinde Emîn'in bütün gayretlerine rağmen Me'mûn'u tasfiye etme çabası sonuçsuz kalmıştır. Me'mûn mücadeleyi kazanarak iktidarı ele geçirmiştir.

Me'mûn'un iktidar mücadelesinde en büyük avantajı yanında Fazl b. Sehl, Tahir b. Hüseyin ve Herseme b. A'yen gibi askerî ve siyasî dehalara sahip devlet adamlarının olmasıdır. Emîn, buna rağmen Me'mûn'un muhalefetini önemsememiştir. Halifeliği döneminde daha çok kişilik olarak da meyilli olduğu eğlence düşkünü bir tutum sergilemiştir. Siyasî yeteneksizliği sebebiyle hadiseleri tam anlamıyla idare edememiştir. Me'mûn Horasan gücünü arkasına almıştır. Farsî kökenli akrabalarının da desteğiyle iktidarı ele geçirmiştir.

Me'mûn iktidara geçtiğinde devlet merkezi olarak Merv'i seçmiştir. En büyük destekçisi Fazl b. Sehl'i vezir tayin etmiştir. Akrabaları olan İranlı unsuru ön plana çıkarmıştır. Bu durum Arapları tedirgin etmiştir. Devlet içinde İran nüfuzuna karşı bazı isyanlar çıkmıştır. Bu isyanların en önemlisi Nasr b. Şebes el-Ukaylî'nin

Cezîre isyanıdır. Nasr b. Şebes el-Ukaylî, Emîn ile Me'mûn arasındaki mücadelede Emîn'in tarafını tutmuştur. Sonunda isyan bastırılmıştır.

Me'mûn'un Merv'de şiîlikle uzlaşma politikası gütmüştür. İktidarda şiîlerinde desteğini almayı amaçlamıştır. Ancak çabaları boşa çıkmıştır. Ali er-Rızâ'yı ilk veliaht olarak seçmiştir. Abbâsîlerin rengi siyah yerine Şiîliğe mahsus yeşil elbiseler giymiştir. Me'mûn bu olağandışı veliaht tayini ile ilk defa Abbâsî hanedanı dışından birini veliaht tayin ederek devlet geleneğini bozmuştur. Bu veliaht tayini haberi Bağdat'a ulaştığında büyük bir tepki doğmuştur. Me'mûn iktidarı Abbâsî hanedanından aldığı için suçlanmıştır. Halk Ali er-Rızâ'ya biat etmemiş Şiîliğe tabi olmayıp yeşil elbiselere karşı çıkmıştır. Abbâsî hanedanı Ali er-Rızâ'nın veliahtlığına karşı Me'mûn'u hal' etmiştir. İbrâhim b. Mehdî'nin halifeliğine biat etmiştir. Me'mûn Merv'den ayrılarak Bağdat'a gitmek için yola çıkmıştır. Bu sırada iki önemli olay meydana gelmiştir. Fazl b. Sehl öldürülmüş ve Ali er-Rızâ şüpheli bir şekilde ölmüştür. Sonunda sükûnet sağlanmıştır.

Mutâsım dönemiyle birlikte zamanla devlet içinde bir mevali olarak hizmet eden Türkler iktidara hükmedecek güce erişmiştir. Devlet içinde askeri alanda hizmetleri görülen Türkler zamanla devlet içindeki Farsî nüfusu dengelemek için kullanılmıştır. Ancak ordu içinde artan güçleri Türk anneden doğan Mu'tasımla birlikte Türk etkisi iktidarın sesi olmuştur. Daha sonraki süreçte başkent bir Türk yurdu haline gelen Samarra'ya taşınmıştır.

Abbâsî devletinin kuruluşunda mevali ve şiî desteği alınmıştır. Şiîlere devletin kuruluşuyla sırt dönülmüştür. Me'mûn halifeliği döneminde şiîlerinde desteğini alma politikası gütmüştür. Ancak başarılı olamamıştır. Böylece şiî isyanları devam edip gitmiştir. Mevalî devletin kuruluşuyla birlikte zamanla Farsî güç olarak iktidara nüfuz etmiştir. Halifeler Farsî gücün etkisi dengelemek isterken Türk gücünden istifade etmiştir. Ancak bu defa da Türkler iktidara hâkim olmuştur. Nihayetinde incelediğimiz ilk dönem Abbâsî tarihi iktidarda mevali mücadelesinden ibaret olmuştur.

KAYNAKÇA

ABDÜLAZİZ ED-DÛRÎ, “Abbâsî Propaganda Sürecinde ve Abbâsîlerin İlk Asrında Mehdî Tasavvuru”, (Çev. Bahaüddin Varol), *İSTEM*, S. 3, 2004, ss. 219-231.

ABDÜLAZİZ ED-DÛRÎ, “Bağdat”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 4, İstanbul, 1991, ss. 425-433.

ABDÜLAZİZ KABBÂNÎ, *el-Asabiyye Bünyetü'l-Müctema'i'l-Arabiyye*, Beyrut, 1997.

AHBÂRU'D-DEVLE EL-ABBÂSİYYE, Thk. Abdülaziz ed-Dûri-Abdülcebbâr el-Muttalibî, Beyrut, 1971.

ABDÜLEMİR MUHENNA-HÜSEYİN MURTAZA, *Ahbârü'l-Maslûbîn ve Kısasu'l-Mu'azzebîn fî Asreyn'l-Emevî ve'l-Abbâsî*, Dâru'l-Fikri'l-Lubnanî, Beyrut, Tarihsiz.

AĞIRAKÇA, Ahmet, “Rebî' b. Yûnus”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 34, İstanbul, 2007, ss. 497-498.

AĞIRAKÇA, Ahmet, “Tedmür”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 40, İstanbul, 2011, ss. 264-265.

AHBÂRU'D-DEVLE EL-ABBÂSİYYE, *Ahbârü'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, Thk. Abdülaziz ed-Dûri-Abdülcebbâr el-Muttalibî, Beyrut, 1971.

AHMET CEVDET, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, Bedir Yayınevi, C.2, İstanbul, 1977.

AHMET EMİN, *Fecrül İslam*, Kahire, 1982, Ankara, 1976.

AKSU, Ali, Emevîlerin Abbâsîler Tarafından Soykırımı Uğratılması ve Ebü'l-Abbâs'ın Bu Soykırımındaki Rolü, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, S.4, ss. 259-268.

ALBAYRAK, Nurettin, “Ebû Müslim Destanı”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 10, İstanbul, 1994, ss. 195-196.

ALGÜL, Hüseyin, *İslam Tarihi*, C. 3, Gonca Yayınevi, İstanbul, 1991.

ALGÜL, Hüseyin, *İslam Tarihi*, C. 3, Gonca Yayınevi, İstanbul, 1989-1987.

APAK, Adem, *Anahatlarıyla İslâm Tarihi III (Emevîler Dönemi)*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2014.

APAK, Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi*, Ensar Yayınları, C.4, İstanbul, 2013.

APAK, Adem, “Kabile Asabiyetinin Mahiyeti Üzerine Değerlendirmeler”, *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.1, S. 1, İstanbul, 2017, ss. 76-91.

APAK, Adem, “Şuûbiyye Hareketinin Tarih Arka Planı ve Tezâhürleri: Asabiyyeden Şuûbiyyeye”, *İSTEM*, S. 12, 2008, ss. 17-51.

APAK, Adem, “Şuûbiyye”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 39, İstanbul, 2010, ss. 244-246.

ATASOY, Murat, *Suyûtî Tarihü'l Hûlafa Adlı Eserinin Abbâsîler Kısmının Türkçeye Tercümesi ve Değerlendirilmesi*, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Tokat, 2006.

ATEŞ, Ahmed, “Asabiyet”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, C. 1, İstanbul, 1978, ss. 663-664.

AZİMLİ, Mehmet, *Abbâsîler Dönemi Babek İsyanı*, İlahiyat Yayınları, Ankara, 2004.

AZİZOVA, Elnure, “Ukayl (Benî Ukayl)”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 42, İstanbul, 2012, ss. 57-59.

BELÂZÜRÎ, *Ensâbü'l-Eşraf*, Thk. Süheyl Zekkâr, Riyad Zirikli, C. 3-4-9, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1996.

BOYUNAGA, Yılmaz, *Tebliğinden Günümüze Kadar İslam Tarihi*, Cihan Yayınları, İstanbul, 1985.

BOZKURT, Nahide, “Hâdî-İlelhak”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 15, İstanbul, 1997, ss. 16-17.

BOZKURT, Nahide, “Hârûnürreşîd”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 16, İstanbul, 1997, ss. 258-261.

BOZKURT, Nahide, “Hasan b. Sehl”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 16, İstanbul, 1997, s. 351.

BOZKURT, Nahide, “Herseme b. A'yen”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 17, İstanbul, 1998, ss. 239-240.

BOZKURT, Nahide, “İbn Mâhân”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 20, İstanbul, 1999, ss. 164-165.

BOZKURT, Nahide, “Mansûr”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 28, Ankara, 2003, ss. 5-6.

BOZKURT, Nahide, “Mehdî-Billâh”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 28, Ankara, 2003, ss. 377-379.

BOZKURT, Nahide, “Me'mûn”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 29, Ankara, 2004, ss. 101-104.

BOZKURT, Nahide, *Mutezile'nin Altın Çağı: Me'mûn Dönemi*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002.

BROCKELMANN, Carl, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, (Çev. Neşet Çağatay), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, C. 1, Ankara, 1964.

BUZPINAR, Ş. Tufan, “Havran”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 16, İstanbul, 1997, ss. 539-541.

CABİRİ, *İslamda Siyasal Akıl*, (Çev. Vecdi Akyüz), İstanbul, 1977.

CÂHİZ, *Hilâfet Ordusunun Menkâbeleri ve Türklerin Faziletleri*, (Çev. Ramazan Şeşen), Ankara, 1967.

CEHŞİYÂRÎ, *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, Nşr. Mustafa es-Sekkâ-İbrâhim el-Ebyârî-Abdülhafîz Şelebî, Kahire, 1980.

CLOT, Andre, *Hârûnürreşîd ve Abbâsiler Dönemi*, (Çev. Nedim Demirtaş,) Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2007.

COOPERSON, Michael, *The Heirs of The Prophets in The Age of al-Ma'mun*, Cambridge University Press, USA 2004.

ÇAĞRICI, Mustafa, "Asabiyet", *DİA*, TDV Yayınları, C. 3, İstanbul, 1991, ss. 453-455.

ÇAĞRICI, Mustafa, "Fitne", *DİA*, TDV Yayınları, C. 13, İstanbul, 1996, ss. 156-159.

ÇETİN, Osman, "Horasan", *DİA*, TDV Yayınları, C. 18, İstanbul, 1998, ss. 234-241.

DALKILIÇ, Mehmet, "Bermekilerin Düşüşü", *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, ss. 183-197.

DAYF, Şevki, *El-Asru'l-Abbâsî El-Evvel*, Kahire, Trz. Dâru'l-Meârif Bi Mısır.

DEMİRCAN, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Asrında Arap-Mevâlî İlişkileri*, İstanbul, 1996.

DİNEVERÎ, *Ahbâru't-Tivâl*, (Çev. Zekeriya Akman-Hüseyin Siyabend Aytemür), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.

DİNEVERÎ, *Ahbaru't-Tival*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

DİNEVERÎ, *Ahbaru't-Tival*, Thk. Ömer Fâruk, 1999.

DİMAŞKÎ, *Şuzurâtu'z-Zeheb fî-Ahbâri Men Zeheb*, C. 1, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, Tarihsiz.

ENCYCLOPEDIA OF ARABIC LITERATURE, Edt. Julie Scott Meisami, Paul Starkey, Routledge Press, Vol.1, New York, 1998.

ERGİN, Murat, *Siyasi ve İtikadi Mezheplerin Doğuşunda Kabile Asabiyetinin Rolü, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Şanlıurfa, 2000.

ES-SERCANÎ, Ragıp, *İslam Tarihi*, Haz. Ahmet Ağırakça, Beka Yayınları, İstanbul, 2010.

FAYDA, Mustafa, "Belâzüri", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1992, C. 5, ss. 392-393.

FAYDA, Mustafa, “Halîfe b. Hayyât”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 15, İstanbul, 1997, ss. 301-303.

FAYDA, Mustafa, “Taberî, Muhammed b. Cerîr”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 39, İstanbul, 2010, ss. 314-318.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, “El-Ahbârü’t-Tıvâl”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 1, İstanbul, 1988, ss. 493-494.

GÜNEŞ, Hasan Hüseyin, “Abdullah Me’mûn ve Muhammed Emîn’in Hilafet Mücadelesi”, *Dergipark, Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi E-Dergisi Arşiv*, C. 2, S. 2, ss. 8-28.

GÜNÇE, Şuheda “Emeviler Dönemindeki Mevali Politikasının Rivayetlere Etkisi”, *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S, 5, 2019, ss. 15-30.

GÜNÇE, Şuheda “The Effect Of The Mawali Policy On Narrations During The Umayyad Period”, *The Journal Of Islamic History*, Issue: 5, 2019, ss. 15-30.

GÜZEL, Ahmet, *Abbâsî Halîfesi Mehdî b. Mansûr*, Marife Yayınları, Konya, 2012.

HAKYEMEZ, Cemil, “Mehdî Düşüncesinin İtikâdileşmesi Üzerine”, *G.Ü.Ç.İ.F.D.*, C. 3, S. 5, Çorum, 2004.

HALÎFE B. HAYYÂT, *Târîh*, Thk., Süheyl Zekkâr, Beyrut, 1993.

HALÎFE B. HAYYÂT, *Tarih-i Halife b. Hayyat*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Bizim Büro Basımevi, Ankara 2001.

HAMDULLAH MÜSTEVFÎ KAZVİNÎ, *Tarihi Güzide*, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2018.

HAMÎDULLAH, Muhammed, “Dîneverî, Ebû Hanîfe”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 9, İstanbul, 1994, ss. 356-358.

HASAN, Hasan İbrahim, *Siyasal, Dinî ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev. İsmail Yiğit), Sadrettin Gümüş, Kayıhan Yayınları, C. 2, İstanbul, 1985.

HİTTİ, Philip K., *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2011.

HODGSON, Marshal, *The Venture of Islam*, Chicago University Press, Vol.1, Chicago, 1974.

İBN ABDİRRABBİH, *el-Ikdü'l-Ferîd*, C. 5, Kahire, 1946.

İBN HALDUN, *Mukaddime*, Derleyen: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, C.2, İstanbul, 2013.

İBN HAZM, *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*, Thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire, 1962.

İBNÜ'L-ESÎR, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, C.5, Beyrut, 1965.

İBNÜ'L-ESÎR, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, C.5, Beyrut, 1987.

İBNÜ'L-ESÎR, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, C.5, Dârul Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut, 1995.

İBNÜ'L-ESÎR, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, (Çev. Yunus Apaydın), Bahar Yayınları, C. 5, İstanbul.

İBNÜ'L-ESÎR, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, C. 4, Mısır, 1938.

İBNÜ'L-ESÎR, *El-Kâmil Fi't-Târîh*, (Çev. Ahmet Ağırakça), Çağrı Yayınları, C. 8, İstanbul, 1992.

İBN KESÎR, *El Bidâye ve'n-Nihâye*, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, C. 10-12, İstanbul, 1995.

İBN KESÎR, *El Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 10, Mektebetü'l-Mearif, Beyrut, Tarihsiz.

İBN KESÎR, *El Bidâye ve'n-Nihâye*, Thk. Abdullah b. Abd'ül Muhsin Et-Türki, C. 13, Hicr Li't-Tıbaa ve'n-Neşr, 1988.

İBN KESÎR, *El Bidâye ve'n-Nihâye*, C. 10, Mısır, 1932.

İBN KUTEYBE, *El-İmâme ve's-Siyâse*, (Çev. Cemalettin Saylık), Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.

İBN KUTEYBE, *El-İmâme ve's-Siyâse*, Thk. Tâhâ Muhammed Ez-Zeyni, C. 2, Kahire, 1967.

İBN TAĞRÎBERDÎ, *en-Nücümü'z-zâhire*, C. 2, Müessesetü'l-Mısriyye ve't-Terceme ve't-Tabaa, Mısır, Tarihsiz.

İBNÜ'L-CEVZÎ, *El-Muntazam Fî Târîhi'l Ümem Ve'l Mülûk*, Thk. Muhammed Abdulkâdir A'tâ-Mustafa Abdulkâdir A'tâ, C. 7, Beyrut, 1992.

İBNÜ'L-CEVZÎ, *El-Muntazam Fî Târîhi'l Ümem Ve'l Mülûk*, Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, C. 9, Beyrut, 1992.

İLHAN, AVNİ, "El-İmâme ve's-Siyâse", *DİA*, TDV Yayınları, C. 22, İstanbul, 2000, ss. 200-201.

İSLAMOĞLU, Mustafa, *İmamlar ve Sultanlar*, İstanbul, Düşün Yayıncılık, 1990.

ISLAMİC HISTORY, Edt. Laura Etheredge, *Britannica Publishing*, New York 2010.

KADDÛRA, Zâhiye, *eş-Şuûbiyye ve Eseruhâ el-İctimâiyye ve's-Siyâsiyye*, Beyrut, 1988.

KALKAŞANDÎ, *Meâsirü'l-İnâfe fî-Me'âlîmi'l-Hilâfe*, C. 1, Matbaatu'l-Hukümetü'l-Kuveyt, Kuveyt, 1985.

KARAMAN, Hayreddin, “Asabe”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 3, İstanbul, 1991, ss. 452-453.

KAYAPINAR, Akif, “İbn Haldûn’un Asabiyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S. 15, 2006, ss. 83-114.

KILAVUZ, Ahmet Saim, “Ali er-Rızâ”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 2, İstanbul, 1989.

KIRBIYIK, Kasım, “Hayzürân”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 17, İstanbul, 1998, ss. 106-107.

KURT, Hasan, “Tahiriler”, *DİA*, TDV Yayınları, C.1, İstanbul, 1988, ss. 403-404.

MAKDÎSÎ, *Kitabu'l-Bed' ve't-Tarih*, C. 6, Paris, 1916.

MAKRİZÎ, *Kitâbü'n-Nizâ Ve't-Tehâsum Fî Beyne Benî Ümeyye ve Benî Hâşim*, Thk. Hüseyin Mu'nis, Tarihsiz.

MANTRAN, Robert “Humus”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 18, İstanbul, 1998, ss. 370-373.

MES'ÛDÎ, *Mürûcü'z-Zeheb*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.

MES'ÛDÎ, *Mürûcü'z-Zeheb*, Thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, C. 3-4, Mısır, 1964.

MEVDÛDÎ, *Hilafet ve Saltanat*, (Çev. Ali Gencer), 1956 Yayınları, 2011.

MİNKARÎ, *Vak'atu Siffin*, Thk. Abdüsselâm Muhammed Harûn, Beyrut, 1990.

MİZANCI MEHMET MURTAD BEY, *Genel Dünya Tarihi Tarihu'l Umumi Kavimler Göçü Bizans Tarihi Ortaçağda Avrupa*, C. 3, Sad. Faruk Yılmaz, Berikan Yayınları, Ankara, 2006.

MUHAMMED MUSTAFA HADDARA, *el-Me'mûn Halifetu'l-Âlim*, Daru'l-Mısıriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, İskenderiyye, Tarihsiz.

MUSTAFA MUHAMMED EŞ-ŞEK'A, “İbn Abdürabbih”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 19, İstanbul, 1999, ss. 281-283.

ODABAŞI, Fatma, “Yezîd b. Mühelleb”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 43, ss. 522-523.

ÖNKAL, Ahmet, “Kays Aylân (Benî Kays Aylân)”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 25, Ankara, 2002, ss. 91-92.

ÖZ, Mustafa, “Mukanna' el-Horasânî”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 31, İstanbul, 2006, ss. 124-125.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “El-Bidâye ve'n-Nihâye”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 6, İstanbul, 1992, ss. 131-132.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “El-Kâmil”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 24, İstanbul, 2001, ss. 281-283.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Gıtrîf b. Atâ”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 14, İstanbul, 1996, ss. 57-58.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Hamdullah el-Müstevfi”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 15, İstanbul, 1997, ss. 454-455.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 20, İstanbul, 1999, ss. 132-134.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “İbnü'l-Esîr, İzzeddin”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 21, İstanbul, 2000, ss. 26-27.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Fazl b. Rebî”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 12, İstanbul, 1995, ss. 274-275.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Kahtabe b. Şebîb”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 24, İstanbul, 2001, s. 201.

ÖZBAYRAKTAR, Aykut, “Râfi’ b. Leys İsyanı”, *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 6.

ÖZDEMİR, Mehmet, “Endülüs”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 11, İstanbul, 1995, ss. 211-225.

ÖZKUYUMCU, Nadir, “Kelb (Benî Kelb)”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 25, Ankara, 2002, ss. 203-204.

ÖZTUNA, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar: İlkçağ ve Asya Afrika Devletleri*, C. 3, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2005.

ÖZTÜRK, Levent, *İslam Toplumunda Bir Arada Yaşama Tecrübesi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.

PHİLİP K. HİTTİ, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ), Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2011.

ROBERTO MARÍN-GUZMÁN, “Arap Kabileleri, Emevî Saltanatı ve Abbâsî İhtilali”, (Çev. Ali Aksu-Sena Kaplan), *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 18, S. 1, 2014, ss. 257-298.

SARIÇAM, İbrahim, “İbrâhim b. Mehdî”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 21, İstanbul, 2000, ss. 320-321.

SARIÇAM, İbrahim, *İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Haşîmi İlişkileri*, TDV Yayınları, Ankara, 2015.

SAYAR, Süleyman, “Makdisî, Mutahhar b. Tâhir”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 27, Ankara, 2003, ss. 432-434.

SEYYİD AMEER ALİ, “A Short History of The Saracens, Mac Millon&Company”, Kalküta, 1898.

SIRMA, İhsan Süreyya, *Müslümanların Tarihi*, Beyan Yayınları, C. 4, İstanbul, 2016.

SUYÛTÎ, *Târîhu 'l- Hulefâ*, Thk. M.Muhyiddîn Abdilhamid, 4.Baskı, Beyrut, 1989.

SUYÛTÎ, *Târîhu 'l- Hulefâ*, Thk. M. Muhyiddîn Abdülhamîd, Katar, 1974.

SUYÛTÎ, *Târîhu 'l-Hulefâ*, Thk. M. Muhyiddîn Abdülhamîd, Matbaatu's-Seade, Mısır, 1952.

ŞAKİR MUSTAFA, *Devletü Beni 'l-Abbâs*, C.1, Kuveyt, 1973.

ŞEŞEN, Ramazan, "Harran", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1997, C. 16, ss. 237-240.

ŞİBLÎ, Mevlana, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, (Çev. Talip Yaşar Alp), C.1, İstanbul, 1980.

TABERÎ, *Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülûk*, (Çev. M. Faruk Görtunca), Sağlam Yayınevi, C. 4, İstanbul, 2000.

TABERÎ, *Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülûk*, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, C. 5, Beyrut, 1986.

TABERÎ, *Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülûk*, Thk. M. Ebûl Fazl, C. 5-7-8, Beyrut, Tarihsiz.

TABERÎ, *Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülûk*, Thk. M. Ebûl Fazl, C. 8, Kahire.

TAĞRÎBERDÎ, *en-Nücümü'z-zâhire*, C. 2, Müessesetü'l-Mısriyye ve't-Terceme ve't-Tabaa, Mısır, Tarihsiz.

TAYEB EL-HİBRÎ, *Reinterpreting Islamic Historiography*, Cambridge University Press, UK 2004.

TAŞTEMİR, Mehmet "Mardin", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2003, C. 28, ss. 43-48.

The New Cambridge History of Islam, Edt. Chase F. Robinson, Cambridge University Press, Vol. 1, New York, 2010.

ÜÇOK, Bahriye, *İslam Tarihi Emevîler-Abbâsîler*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968.

ÜNLÜ, Nuri, *Başlangıçtan Osmanlılara Kadar İslam Tarihi*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, C. 1, İstanbul, 1992.

ÜNLÜ, Nuri, *Anahatlarıyla İslam Tarihi, (Başlangıçtan 1918'e Kadar)*, Marmara Ü.İ.F.V. Yayınları, İstanbul, 1984.

YAKÛBÎ, *Târîhu 'l-Yakûbî*, Thk. İbn Vadih, C. 3, Matbaatül İzzî, Necef, 1939.

YAKÛBÎ, *Tarih*, C. 2, Leiden, Brill, 1883.

YAKÛBÎ, *Târihu'l-Yakubî*, Dâru Sadir, C. 2, Beyrut, Tarihsiz.

YAVUZ, Yusuf Şevki,-AVCI, Casim, “İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 20, İstanbul, 1999, ss. 543-549.

YAZICI, Hüseyin, “İbn Kuteybe”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 20, İstanbul, 1999, ss. 145-149.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abbâsîler”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 1, İstanbul, 1988, ss. 31-48.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abdurrahman I”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 1, İstanbul, 1988, Ss. 147-150.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Bâbek”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 4, İstanbul, 1991, ss. 376-377.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Bermekîler”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 5, İstanbul, 1992, ss. 517-520.

YILDIZ, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, C. 3-5, İstanbul, 1986.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Ebü'l-Abbas Es-Seffâh”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 10, İstanbul, 1994, ss. 283-284.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Ebû Müslim-i Horasânî”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 10, İstanbul, 1994, ss. 197-199.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Emîn”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 11, İstanbul, 1995, ss. 112-114.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Fazl b. Sehl”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, C. 12, ss. 275-276.

YILDIZ, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2015,

YILDIZ, Hakkı Dursun, *Mu'tasım'ın Halife Olmasında Türkler'in Rolü*, İsmail Hakkı Uzunçarşılıya Armağan, Ankara, 1976.

YILMAZ, Saim, “Yahyâ b. Hâlid El-Bermekî”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 43, İstanbul, 2013, ss. 251-253.

YİĞİT, İsmail, “Emevîler”, *DİA*, TDV Yayınları, C. 11, İstanbul, 1995, ss. 104-108.

ZEHEBÎ, *Siyeru A'lamu'n-Nubelâ*, Müessesetü'r-Risale, C. 10, Beyrut, 1992.

ZEHEBÎ, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Tahkik Şuayb El-Arnâvud-Hüseyin El-Esed, C. 6, Beyrut, 1984-1988.

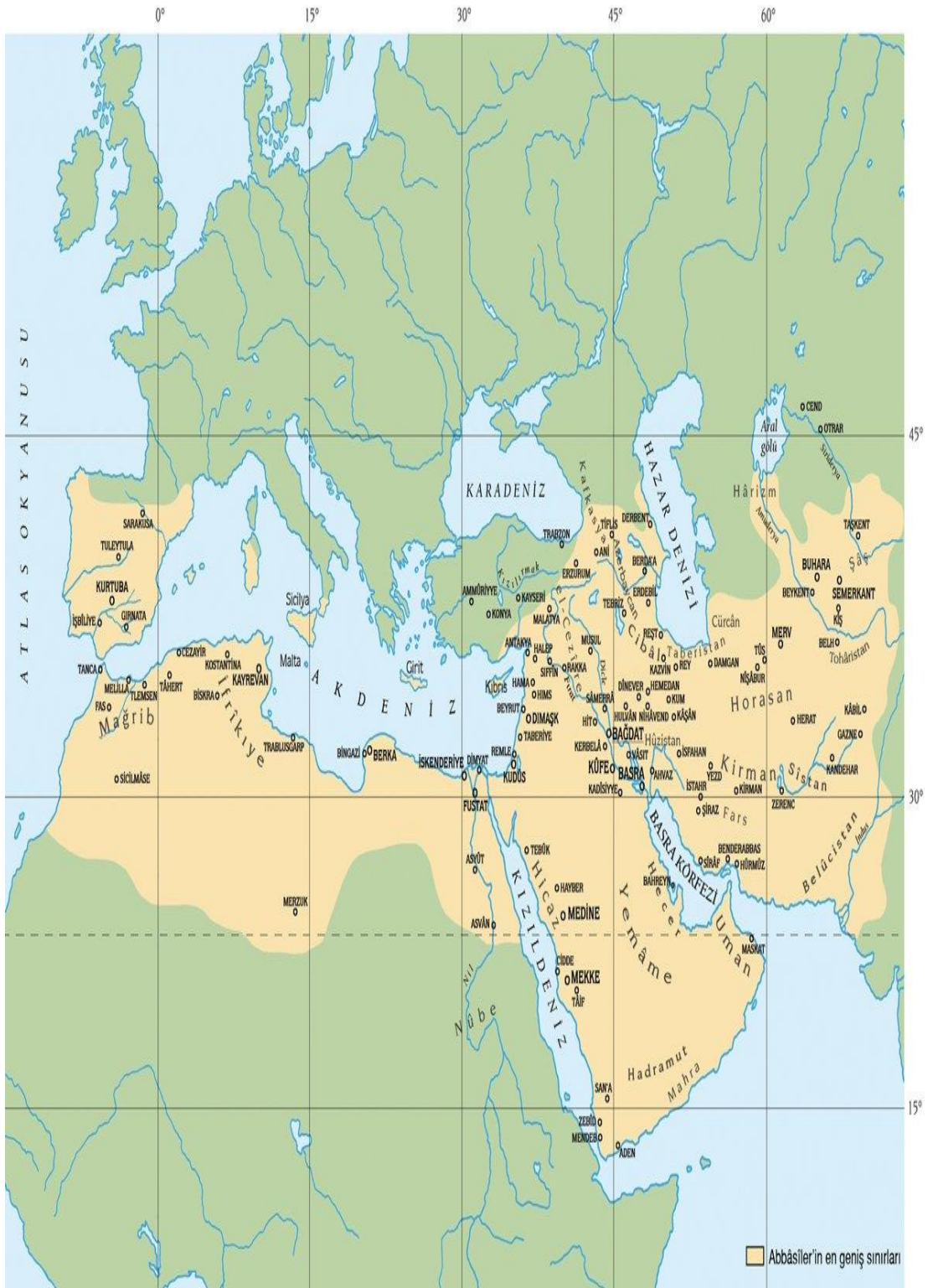
ZEYDAN, Corci, *el-Emîn ve'l-Me'mûn*, Mektebetü'l-Edebiyye, Beyrut, Tarihsiz.

ZORLU, Cem, *Abbâsîlere Yönelik Dini ve Siyasi İsyânlar*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2001.

WELLHAUSEN, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, (Çev. Fikret İşıltan), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

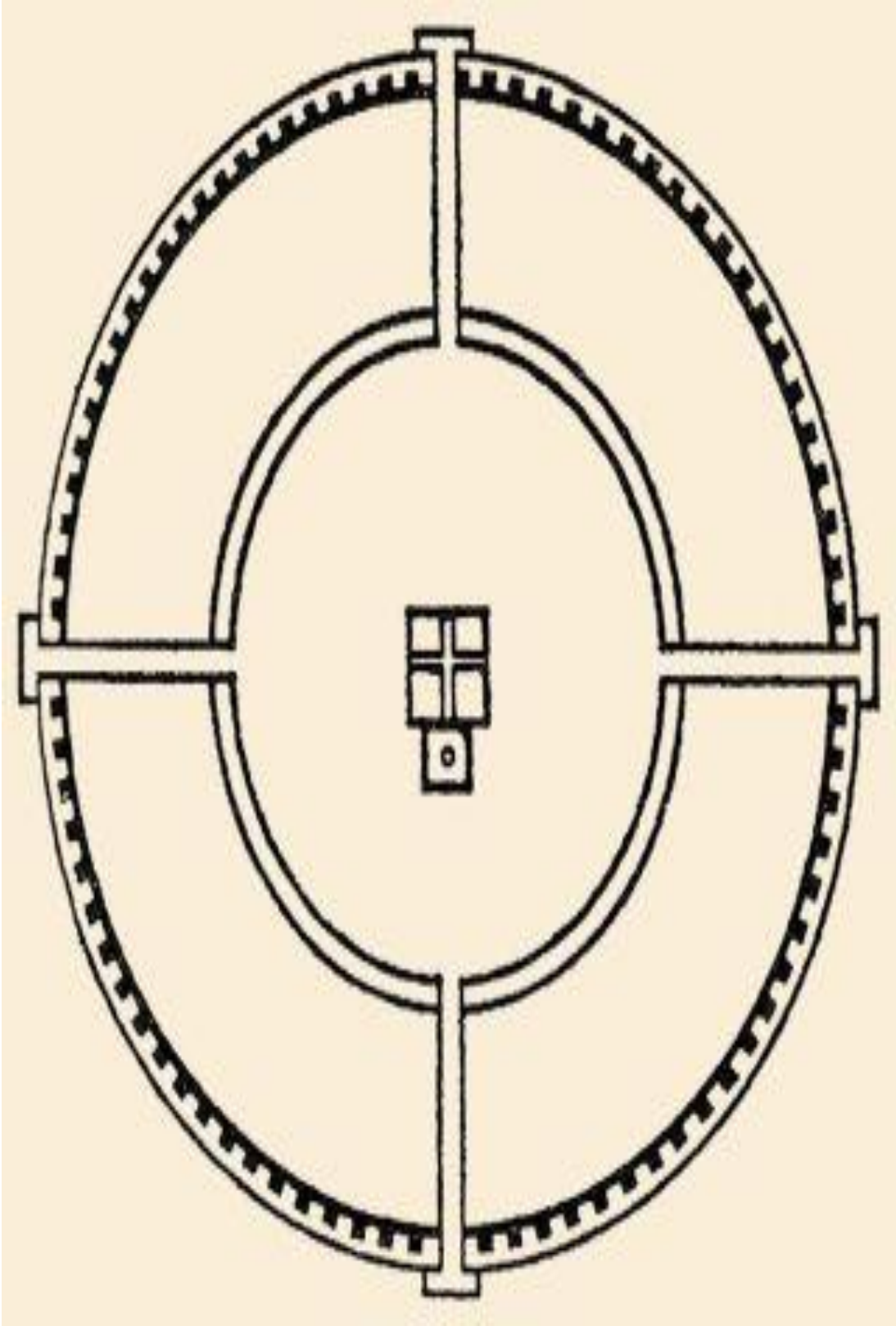

EKLER

Abbâsîler'in ulaştığı en geniş sınırları gösteren harita.³⁰²

³⁰² Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1988, C. 1, ss. 31-48.

Halife Mansûr'un çizdiği Bağdat planı.³⁰⁴

³⁰⁴ Yıldız, "Abbâsiler", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1988, C. 1, ss. 31-48.